

Den Haag

Geloven in verandering

Een fietstocht langs moskeeën, synagogen, tempels en kerken

Handig om te weten voor de fietsroute

Deze fietsroute leidt u langs 17 (soms voormalige) gebedshuizen in Den Haag. Op de kaart zijn alle adressen gemarkeerd met een nummer. In het boekje vindt u twee verhalen over het betreffende gebedshuis. Het eerste verhaal gaat over de geschiedenis van het gebouw, het tweede stuk is een kort interview met een lid van de huidige of van de voormalige geloofsgemeenschap. Elk verhaal gaat ook gepaard met een QR-code die u met uw smartphone kunt scannen.

Daarmee opent u de uitgebreidere versie van het betreffende verhaal.

U kunt op elk willekeurig adres beginnen met uw fietstocht. Als u rechtstreeks van locatie naar locatie fietst, legt u ruim 20 km af. Zowel bij Julianaplaza (nr. 1) in de Schalkburgerstraat als ook bij café LOFT (nr. 6) op het Pomonaplein kunt u heerlijk koffie of thee drinken onderweg. **Veel fietsplezier!**

Colofon

Uitgave van het Haags Gemeentearchief Najaar 2021

Teksten   Raymund Schütz
              Samantha van As
              Barbara Berger

Fotografie   Robin Butter, Ellard Ottevanger
Ontwerp   Begeesterd

facebook en

instagram   haagsgemeentearchief

twitter   @haagsarchief

www.haagsgemeentearchief.nl

	Inleiding: Beste lezer, beste fietser	4
1	Julianakerk - Julianaplaza 'Koningsbanken in de huiskamer'	6 8
2	'De traditionele kerken zijn vrij doods' Het Capitol: Maasbach	9 10
3	Sint Theresia van het Kindje Jezuskerk 'Van witte donderdag naar Black Friday'	12 14
4	'De PVV stelde vragen in de Gemeenteraad' Al-Qiblatain moskee - Thomaskerk	15 16
5	City Life Church - R.K. kerk O.L. Vrouw van Fatima 'Kerk ben je elke dag, niet alleen op zondag'	18 20
6	'Een community bouwen van mensen met een bewuste leefstijl' Jeruzalemkerk - Café L.O.F.T	21 22
7	Bethelkerk in Bohemen 'Met een goed plan heb je meer medestanders dan je denkt'	24 26
8	'Van groot gebouw naar Tent van God' Kerk van het Allerheiligst Sacrament (1926-2019) (gesloopt)	27 28
9	Prinses Julianakerk - Pniëlkerk (gesloopt) - Zeekerken 'Elke volgende kerk voelde als een stap terug in de tijd'	30 32
10	'Beatmis, jongerensoos en griezeltochten' H.H. Martelaren van Gorcumkerk – Planet Jump	33 34
11	Hernhutters Evangelische Broedergemeente 'De wonden van slavernij en racisme zitten heel diep'	36 38
12	'Verbind en ga met de tijd mee' Grote of Sint-Jacobskerk	39 40
13	Liberaal Joodse Gemeente Den Haag 'Een enkeling moest wennen aan een vrouwelijke rabbijn'	42 44
14	'Aandacht en mededogen naar zowel jezelf als de ander' Het Boeddhistisch Centrum Haaglanden	45 46
15	Synagoge Wagenstraat - Mescidi Aksa moskee 'De onwetendheid over de islam stoort mij'	48 50
16	'Ik kwam als dominee en dus niet als klant' De Havenkerk	51 52
17	Sikhtempel Gurudwara Siri Guru Singh Sabha 'De droom van onze ouders die nu uitkomt'	54 56
	Thuis in het archief: Ook uw verhaal telt!	57
	De fietsroute en routekaart	58

Beste lezer, beste fietser

Een kerk die supermarkt wordt, appartement of hip café, een synagoge die verandert in een moskee, sloop van een kapel, nieuwbouw van een tempel met goud uit India, een schoolgebouw voor boeddhisten: ga op pad en ontdek intrigerende verhalen van religieuze verandering in Den Haag.

We nemen u in dit boekje graag mee langs 17 religieuze plaatsen, die in de afgelopen decennia opvallend zijn veranderd. Er zijn kerken volledig gesloopt, anderen worden nu gebruikt door een andere geloofsgemeenschap dan waarvoor de kerk oorspronkelijk was gebouwd, en er zijn nieuwe gebedshuizen gekomen, zoals het grootste tempelcomplex van Nederland dat we in Laak terugvinden, en in veel wijken ook kleine of grotere moskeeën. Kortom: het religieuze landschap verandert mee met onze levendige en superdiverse stad!

Geloven is belangrijk voor onze inwoners, en ook dat aspect van onze geschiedenis wil het Haags Gemeentearchief vastleggen. We beschikken al over veel archieven van christelijke geloofsgemeenschappen, en die collectie vullen we graag aan met ook de

recente geschiedenis van moskeeën, synagogen, tempels, kerken en andere gebedsruimten. Zodat we als archief een goede afspiegeling zijn van onze stad en bewoners.

Op onze website haagsgemeentearchief.nl vindt u de serie ‘Geloven in verandering’. Daarin laten we veel religieuze plaatsen in de stad zien. Een selectie van die religieuze vondsten, de geschiedenis van religieuze gebouwen en van de mensen die er nu komen, kunt u nu zelf ervaren. Want u gaat op pad! U vindt in dit boekje een fietstocht van zo’n 20 km. We voeren u langs plekken die u misschien wel kent, maar waarvan het verhaal u zal verrassen.

En neem uw telefoon mee! Want met de QR-codes in dit boekje opent u nog meer interessante verhalen over de plekken die u bezoekt.

Ik wens u een gezellige, verrassende en leerzame fietstocht!

Ellen van der Waerden

Gemeentearchivaris

1

Julianakerk - Julianaplaza

Schalkburgerstraat 217 Geopend: wo - zo van 15 - 23 uur

“Er zijn tijden, dat ik het uitschreeuw: O God, komt toch met uw verlossing!” schreef dominee Van den Bosch, de populaire dominee van de Julianakerk op 20 juli 1941 vanuit zijn cel in de Scheveningse gevangenis aan zijn vrouw. Verlossing was voor Van den Bosch het moment dat de oorlog voorbij was en de Duitsers definitief waren verslagen. Verlossing betekende voor hem als gevangene letterlijk de bevrijding van het misdadige naziregime.

Als dominee had hij veel invloed op de kerk-gangers in zijn wijk Transvaal. Van den Bosch was op grond van een zogenoemd Schut-zhaftbefehl gearresteerd. Daarin stond: *‘Volgens de bevindingen van de Staatspolitie brengt zijn gedrag het bestaan en de veiligheid van het volk en de staat in gevaar omdat door zijn fanatieke anti-Duitse houding...’*

De SS-afdeling *Erziehung und religiöses Leben* was beducht voor principiële leiders die in de kerk of in de collegezaal opriepen tot verzet.

Het ‘Oranjehotel’

Uit de brieven spreekt een grote bezorgdheid voor zijn gezin. Vanuit gevangenschap herinnerde de dominee zijn vrouw om vooral de hypotheek te betalen. Hij maakte zich ook zorgen om de studiekosten van zijn kinderen. Maar bovenal miste hij zijn vrouw. *Het zou nog niet zoo erg zijn, als ik je voor en na ook eens zien kon... ’t zou je inderdaad teveel aanpakken, tenzij het geregeld kon worden, dat ik je niet achter dat gaas behoefde te ontvangen, dat we eens samen praten konden, zooals prof. Cleveringa en sommige van de officieren die hier een baantje hebben en dat voorrecht genieten.*

Het was een bijzonder gezelschap in gevangenschap. Prof. Cleveringa was de

Leidse hoogleraar aan de rechtenfaculteit die fel had geprotesteerd tegen het ontslag van zijn Joodse collega's. Daarna werd hij gearresteerd. Gevangenen konden bepaalde voorrechten krijgen, Van den Bosch was wel dankbaar voor zijn eigen 'baantje in de bibliotheek':

'Ook psychisch doet het werk in de bibliotheek mij veel goed. Het zijn prettige mensen met wie ik samenwerk, ik heb ze allebei het vloeken moeten afleeren.'

Maar de realiteit bleef bitter: 'De Joden hebben het hier slecht, behalve de kleermaker, die wordt met allerlei vrijheden overladen.'

Rosa Luxemburg

Iedere morgen opnieuw dwong het gevangenisregime in alle vroegte de discipline bij de gevangenen af. Sommigen maakten deel uit van het systeem omdat zij waren aangewezen als Flurwärter (zaalbediende). Van den Bosch had het niet zo getroffen: 'Als je in de cel zit en zo'n snaak steekt de sleutel in 't slot, dan moet je overend vliegen en in de houding staan als hij binnenkomt'. Kleine nalatigheden en vergrijpen werden zwaar bestraft. Tegen een opstand werd streng opgetreden. Van den Bosch beschrijft dat in juli 1941 de gevangenen op een van de vleugels 'groot kabaal hadden gemaakt', met een lied over de communiste Rosa Luxemburg. De gevangenen met een functie werden verantwoordelijk gesteld en er werd bedreigd met intrekking van alle voorrechten. Van den Bosch meende dat de gevangenisdirecteur gevangenis, Hans Joch, zich door de onderdirecteur had

laten opstoken. De dominee zag hem als 'een kleine Satan, die ophitst'. De zanger van het protestlied moest als straf 'schandelijk rondkruipen op ellenbogen'.

Einde van de oorlog

De brieven aan zijn vrouw waren een houvast in de eenzaamheid: 'Ik heb dan het gevoel dat ik een beetje met je praat, als is het gesprek wel erg eenzijdig, want antwoord is er niet.'

Verder hield hij zich vast aan zijn geloof.

De kerkgang was echter beperkt mogelijk, er was in de gevangenskapel ruimte voor 125 man, terwijl er zeker 800 belangstellenden waren. In de loop van augustus 1941 schreef Van den Bosch dat hij niet meer optimistisch was. Hij zag scherp dat de Duitsers van plan waren om hem nooit meer vrij te laten.

Hij zou alleen zijn vrijheid herwinnen, als de bezetter werd verslagen. De vraag voor hem was, wanneer God hem en zovele anderen die verlossing zou willen schenken: *'Maar Hij heeft natuurlijk Zijn voor ons onnaspeurlijke redenen om ons dit voorrecht te onthouden, hoezeer wij daarom gebeden hebben.*

Misschien zullen we het later weten, mogelijk ook nooit.'

Eind oktober 1941 werd ds. Van den Bosch overgebracht naar Kamp Amersfoort, waar hij op 20 maart 1942 overleed aan de gevolgen van dysenterie.

‘Koningsbanken in de huiskamer’

Julianakerk - Wim Deetman, oud-burgemeester en Atalay Celenk, sociaal ondernemer

Het plezier straalt af van hun samenwerking. Het is zeker geen toeval dat de grote, mooi gerestaureerde kerkzaal van de iconische Julianakerk in Transvaal zojuist naar oud-burgemeester Wim Deetman is vernoemd. Sociaal ondernemer Atalay Celenk heeft van de voormalige kerk ‘Julianaplaza’ gemaakt, een sociaal wijkcentrum en maatschappelijk restaurant. Wim Deetman treedt graag op als ambassadeur van Transvaal en van Julianaplaza, omdat zijn wortels in de wijk liggen. Hij herinnert zich dat hij als kind soms drie keer op zondag de kerk bezocht. Bij de ingang waren de zogeheten ‘koningsbanken’ waar ook regelmatig Koningin Juliana kerkte. In de enorme kerkzaal was ruimte voor zo’n 1500 mensen en het zat vaak helemaal vol.

Leegloop

Maar de kerken liepen hard leeg in de jaren ‘70 en ‘80. Deetman was net benoemd tot burgemeester toen hij in 1997 hoorde dat de Julianakerk gesloten zou worden. Een Turkse moskeevereniging wilde de kerk overnemen en omdopen in Juliana-moskee. “De omgeving was woedend, en vreesde voor te veel invloed van de moskee op het karakter van de

wijk.” Op het laatste moment bleek de moskeevereniging volgens Deetman niet te kunnen betalen. “Als gemeente hebben wij ons er toen mee bemoeid, en uiteindelijk samen met de diakenen het kerkgebouw gekocht. Dat hebben veel raadsleden mij niet in dank afgenomen, ze vonden dat kerk en staat gescheiden moesten blijven. Maar we wilden er een multifunctioneel wijkgebouw van maken.” De ontmoetingsplek kwam maar aarzelend van de grond, met wisselende huurders uit het welzijnswerk.

In 2013 kwam Atalay Celenk in beeld. Samen met zijn vrouw schreef hij een revitaliseringsplan voor de kerk, met als doel de wijkfunctie te behouden. En het is gelukt: Julianaplaza biedt als huiskamer van Transvaal nu ruimte aan Podium Juliana en aan sociale wijkactiviteiten zoals een seniorencafé en een banenmarkt voor jongeren. Ook kunnen er conferenties worden gehouden, treedt het Residentieorkest op en komen politici er graag op de koffie. De sociale ondernemer is optimistisch over de toekomst. “Je ziet het: met de wil van God komen dingen tot stand. En het maakt echt niet uit hoe je de schepper noemt. Omdat er maar één God is.”

‘De traditionele kerken zijn vrij dood’s’

David Maasbach, leider Johan Maasbach Wereldzending

Er is maar één kruispunt in Nederland met zeven afslagen en die is aan de Loosduinsekade. Een inspirerende plek voor zijn kerk in de voormalige bioscoop Capitol, vindt David Maasbach. “Soms, als ik moeilijke keuzes moet maken, kan ik in een soort droom van bovenaf op het grote kruispunt kijken. En dan weet ik ineens wat ik moet doen.”

Vader Johan Maasbach werd in 1958 door de Amerikaanse pinksterprediker Thomas Lee Osborn verkozen tot zijn Nederlandse vertaler bij het prediken voor 120.000 aanhangers op het Malieveld. “Osborn zei dat mijn vader ‘low Dutch’ sprak, net als hij zelf ‘low English’ gebruikte. Er was een geestelijke chemie; ze begrepen elkaar.” Maasbach kocht in 1966 het leegstaande Capitol gebouw van Joodse eigenaren. Het was een bekende bioscoop. Het kantoor zit aan de overkant, in een oud handelsgebouw met schitterend glas-in-lood.

David bleek een even gepassioneerde spreker als zijn vader. “De traditionele kerken zijn vrij dood’s. Jonge mensen missen daar iets, er is geen passie en vuur.” Bij hem is dat anders. Zowel vader als zoon Maasbach hebben beiden jarenlang gebruik

gemaakt van radio en televisie als middel tot verkondiging. Johan Maasbach zond zelfs diensten uit vanuit zeezenders op schepen voor de Scheveningse kust, wat hem ook de bijnaam ‘piraat van de Heer’ opleverde. David Maasbach sloot in 2008 een opvallende overeenkomst met SBS Broadcasting. Hij was er tot 2017 elke zondag te zien.

Maasbach zal zijn kerk niet openstellen voor gelovigen die andere relativismen verkiezen boven het traditionele huwelijk. “Voor buitenstaanders lijkt zo’n opvatting steeds extremistischer, maar Gods normen zijn niet veranderd. De samenleving verandert, en veel mensen raken verder van God af. Ik veroordeel niemand, want Nederland is een vrij land. Maar op grond van de Bijbel kan ik niet zomaar mijn zegen geven aan de velerlei levensvormen van vandaag.” Maasbach is niet tegen vaccinaties. “God is niet tegen medische zorg. Denk maar aan het verhaal van de barmhartige Samaritaan.”

Het is mogelijk dat Maasbach verhuist naar de rand van de stad. “Het is onmogelijk om hier te parkeren en uit te breiden. Het blijft hier wel een uniek gebouw. Er is geen andere plek in Nederland waarvan zoveel evangelie is uitgegaan.”

Het Capitol: Maasbach

Apeldoornselaan 2 www.maasbach.nl

Bioscopen waren in de crisisjaren dertig een populaire plaats om even aan de moeilijkheden van alledag te ontsnappen. Ondanks de Grote Depressie zijn deze jaren de succesvolste filmpriode van Hollywood geweest. De acteurs uit die tijd gelden tegenwoordig als de iconen van het witte doek: Clark Gable, Katharine Hepburn, Humphrey Bogart en kindacteur Shirley Temple. Ook in Nederland leefde de filmindustrie even op. De eerste Nederlandse geluidsfilm was Willem van Oranje, de geluidsfilm De Jantjes werd iets later uitgebracht en trok veel meer bezoekers. Een belangrijke ontwikkeling was in deze tijd ook de komst van het bioscoopjournaal met gesproken commentaar. Via deze weg kregen de mensen het wereldnieuws te zien, zoals de opkomst van Adolf Hitler in Duitsland en de toenemende oorlogsdreiging aan het eind van de jaren dertig. In 1918 begonnen de tweelingbroers Curt en Erwin Hirschberg hun

Filmtheater in Breslau en in de jaren daarna openden zij er vele theaters en bioscopen. Vanwege het naziregime vluchtten de Joodse broers in juli 1935 naar Nederland. Zij mochten slechts een bedrag van 20.000 Reichsmarken meenemen en verbleven enkele jaren in Den Haag. Het meegenomen geld moesten de broers investeren in Duitse filmproducties. In Den Haag verwierven zij in de vooroorlogse jaren de bioscoop het Capitol aan de Loosduinsekade en in het zuiden van het land begonnen zij eveneens met de exploitatie van bioscopen en theaters. Na de tegenslag in Duitsland, bouwden zij weer een bloeiend bedrijf op Nederland. Maar daaraan kwam een einde toen de Duitsers in mei 1940 Nederland bezetten. In Nederland werden op last van de Duitse bezetter een reeks anti-Joodse verordeningen van kracht. Uiteindelijk werden zij naar het

Oosten gedeporteerd, zogenaamd voor 'tewerkstelling'. Daar waren vernietigingskampen waar de meesten in het geheim werden vermoord. De ongetrouwde broers woonden met hun moeder Hedwig Sara Hirschberg-Madowsky in Valkenburg. Curt Hirschberg werd in 1942 werd gedeporteerd naar Auschwitz. Zijn broer Erwin Hirschberg werd eind 1942 in Westerbork geregistreerd in barak 68. Hij werd kort daarop op transport gesteld naar Auschwitz.

Dwangarbeid

Tussen 28 augustus en 12 december 1942 werden duizenden Joodse mannen in de Poolse plaats Cosel door nazi's uit de treinen gehaald. Zij waren met hun gezinnen uit Westerbork vertrokken en werden tewerkgesteld in kampen. Hun gezinnen en familie werden later na aankomst in Auschwitz vermoord. In Cosel werden ongeveer 9.600 Joodse mannen geselecteerd uit deportatietreinen afkomstig uit Nederland, maar ook uit België en Frankrijk. De broers Hirschberg werden in werkkampen in de omgeving van Auschwitz als dwangarbeider voor Duitse bedrijven ingezet. De omstandigheden en de behandeling in die kampen verschilden sterk: van zeer slecht op het gebied van hygiëne en voedselvoorziening, tot redelijk. In augustus bevindt Curt Hirschberg zich in Blechhammer (Blachownia), waar de Oberschlesische Hydrierwerke uit steenkool benzine vervaardigde, in de regio Auschwitz het grootste dwangarbeiderskamp. In het dagboek van zijn medegevangene Ernst Ruschkewitz staat te lezen dat

er dysenterie heerste, een luizenplaag en dat er velen ziek zijn. Op 23 augustus 1943 overleed Curt Hirschberg in Blechhammer. Erwin werd met vele andere gevangenen in januari 1945 onder bewaking van de SS te voet naar Buchenwald gevoerd. Deze marsen stonden bekend als dodenmarsen:

'Zeven dagen lopen. Wie niet meekon, werd doodgeschoten. Onder vermomming van een uit Russische krijgsgevangenschap ontvluchte Duitse soldaat, nam een katholiek ziekenhuis mij op. Men amputeerde een teen en verzorgde mijn bevroren voeten. Ik kwam erdoor. Toen de Amerikanen mij bevrijdden, woog ik nauwelijks 75 pond.'

Het is één van de paradoxen van de Shoah: de meeste Joden die de kampen hebben overleefd, waren daar als dwangarbeider tewerkgesteld. Maar hoewel ze niet direct naar de gaskamer werden gestuurd, was de Vernichtung durch Arbeit hun door de nazi's beoogde lot. Erwin Hirschberg keerde terug naar Nederland. Eerst moest hij een juridisch gevecht leveren om zijn eigendommen terug te krijgen. In 1952 verkreeg hij het Nederlander-schap. In 1966 verkocht hij het Capitol aan de evangelist Johan Maasbach.

De Amerikaanse gebedsgenezers T.L. Osborn wijdde het gebouw op 9 december 1966 in. Nog steeds fungeert het Capitol als gebedsruimte voor Maasbachs pinksterbeweging. Het was een opmerkelijke transitie, die tegen de historische trend inging: van seculier gebouw met een entertainmentfunctie kreeg het een religieuze functie.

Sint Theresia van het Kindje Jezuskerk

Apeldoornselaan 242 Gesloten vanwege verbouwing

De eerste steen van deze Rooms-Katholieke kerk, gewijd aan de Heilige Theresia van Lisieux, werd op 23 september 1931 onder grote belangstelling gelegd. De wijk Rustenburg was in aanbouw, de wegen waren nog niet bestraat en de meeste woningen moesten nog worden afgebouwd. De bouw was mogelijk gemaakt door de inzet van de bouwpastoor Paul Kemper die met collectes en fondsenwerving duizenden gulden had opgehaald. Kemper zag zich genoodzaakt het oorspronkelijk bouwplan te vereenvoudigen omdat de kosten hoger bleken dan geraamd. Tijdens de plechtigheid van de steenlegging wees een bestuurder van het bisdom, kanunnik Van Dam, erop dat het bouwen van een nieuwe kerk met veel zorgen gepaard ging. Toch gaf de bisschop ieder jaar een priester de opdracht een parochie op te richten: *“Hij doet dit, omdat het moet gebeuren, want wanneer de geloovigen ver van een*

kerk verwijderd zijn, verflauwt het geloof”.

De katholieken in Rustenburg werden aangespoord om de kerk te bezoeken en de kerk financieel te ondersteunen. Het ontwerp van de architecten Nic. Molenaar jr. en Van Santen was gebaseerd op het concept van de volkskerk, met brede beuken en een grote overspanning. Door deze indeling konden zoveel mogelijk kerkgangers bij de dienst worden betrokken.

De bestuurder

In Rustenburg vestigde zich vooral de lagere middenklasse. Eén van de trouwe parochianen was de vakbondsbestuurder en gemeenteraadslid L.F. Guit. Hij woonde sinds 1933 om de hoek. Na de lagere school ging hij in de leer als timmerman. In 1907 maakte hij de overstap naar de gemeentelijke telefoondienst in Den Haag. Van 1919 en 1937 was hij voorzitter van de Rooms-Katholieke Bond voor overheidspersoneel Sint Paulus, die hij zelf in

1912 had opgericht. De katholieke kerk bemoeide zich sinds de tweede helft van de negentiende eeuw met het wel en wee van de katholieke arbeidersklasse. Het liberalisme en het marxistisch socialisme werden als gevaren gezien. De katholieke sociale emancipatie streefde naar een solidaire samenleving. In 1914 werd Guit voorzitter van de afdeling 's-Gravenhage van de Roomsch-Katholieke Staatspartij.

Een brandende kwestie was het lage loon van de gemeenteambtenaren. In 1919 stelde Guit hierover vragen aan B&W van Den Haag. Hij eiste een uitkering van tweehonderd gulden per werknemer (plus twintig gulden per kind) en loonsverhoging. De socialist Buurman vroeg honderd gulden voorschot en loonsverhoging. Wethouder Willem Drees erkende het probleem, maar raadde Guits motie af. Drees achtte een eenmalige uitkering en dan loonsverhoging op zijn plaats. De raadsleden handhaafden hun moties. De communisten verweten Drees dat hij de boel traineerde. De gemoederen in de raadzaal liepen hoog op en er ontstond op een gegeven moment 'beweging' op de publieke tribune. Drees nam de motie van Buurman over. De motie Guit werd verworpen. Uiteindelijk werden de salarissen verhoogd, en Guit had zich voor zijn achterban bewezen.

Guit en de Theresiakerk

In 1930 had Guit bij de gemeentelijke loonvoorstellen bedongen dat daarin een kindertoeslag werd opgenomen. Dat was een groot succes

voor de katholieke arbeidersbeweging. Guit adviseerde de voorstellen van B & W te aanvaarden. Want: 'Worden de voorstellen verworpen, dan zouden wij in een zwakkere positie komen te staan.' Op advies van Guit stemde de vergadering met de voorstellen van B. en W. in. Vervolgens stelde Guit voor dat alle aanwezigen naar de St. Theresiakerk zouden gaan om de recollectie-oefening van pater Wennink bij te wonen.

In 1937 ging de gezondheid van Guit sterk achteruit. Hij overleed op 52-jarige leeftijd in het R.K. Westeindeziekenhuis. In de Theresiakerk werd de begrafenisplechtigheid gehouden, waarvan de Volkskrant op 10 november 1937 uitgebreid verslag van deed.

'De Sint Theresiakerk, de parochiekerk van vriend Guit, is schitterend gelegen aan de Apeldoornse laan, midden in een moderne woonwijk. Voor de kerk is een brede verkeersweg, hetgeen voor een ordelijk verloop der begrafenisplechtigheid, waartoe uit alle delen des lands een groot aantal vrienden waren gekomen, uitermate bevorderlijk was. Achter de volgrijtuigen op de lijkstatie vormde zich een indrukwekkende stoet, waarin de honderden vertegenwoordigers plaats namen; voorop onze met rouw omfleurde Verbondsvlag, symbool van onze eenheid en verbondenheid, dan de bondsvlag van Sint Paulus, en vervolgens een reeks van vaandels en banieren van Sint Paulus en de Haagse katholieke arbeidersbeweging. Het was inderdaad indrukwekkend.'

‘Van witte donderdag naar Black Friday’

Floris van Wissen van Kavel Vastgoed over de Theresiakerk

Bij binnenkomst hoor je het geluid van koerende duiven, die hoog boven ons in het houten dak zich schuilhouden. Vastgoed-ondernemer Floris van Wissen: “De kerk is rond 1931 gebouwd maar in 2007 uit de eredienst onttrokken. We kochten in 2012 de kerk met het idee om het te slopen en er iets vernieuwends voor in de plaats terug te zetten. Dat is helemaal anders gelopen. In 2016 kwamen er veel nieuwe mensen in de buurt wonen en vonden dat de kerk behouden moest worden.” We lopen door een kale kerk, richting het altaar. De banken zijn verwijderd. Her en der bevinden zich kale plekken op de muren, waar ooit iets als een doopfonteintje heeft gehangen. Of andere ornamenten.”

“De parochie vond alles prima. Of de kerk gesloopt of behouden zou worden, maakte voor hen niet uit. Het probleem was de veranderende houding van de gemeente. In 2012 had een wethouder goedkeuring gegeven voor de sloop. Iets later ging een aantal buurtbewoners in verweer. De gemeenteraad besloot toen dat er participatie moest plaats

vinden tussen de buurt en ons, terwijl ons eerder toegezegd was dat wij de kerk mochten slopen. Uiteindelijk heeft de gemeenteraad in december 2019 besloten dat zij de kerk wilde behouden en dat het bestemmingsplan voor het nieuwe plan niet werd goedgekeurd door de gemeenteraad. Tegen dit besluit hebben wij bezwaar gemaakt bij de rechtbank. Tot een uitspraak is het nooit gekomen omdat wij ook door wilden. We hebben dit gebouw nu al 10 jaar in beheer en we willen iets doen. Daarom zijn we aan het onderzoeken om de kerk te behouden. Zo willen we nu een supermarkt realiseren. Ik kan mij wel voorstellen dat mensen dat moeilijk vinden. We hebben mailtje ontvangen met teksten als ‘van witte donderdag naar Black Friday.’” Floris wijst naar de ingang van de kerk. “Het gedeelte van de hoofdingang van de kerk zullen ruimtes worden waar de buurt iets voor kan invullen. Voor de kerk hebben we een billboard geplaatst met een link naar de website, daar kunnen mensen hun ideeën naar toe sturen. En ja, we gaan bijzondere elementen behouden, zoals de grote glas-in-lood rozet.”

‘De PVV stelde vragen in de Gemeenteraad’

Mohamed Mahawat Khan en Robbert Mohammedamin, bestuurders Al-Qiblatain moskee

In het midden van de Abcoudestraat staat een opvallend gebouw, dat veranderd is van kerk naar moskee. De vereniging Ahmadiyya Anjuman Isha’at Islam (Lahore) Nederland, opgericht in 1976 is de eigenaar van de voormalige Thomaskerk. De ontvangstruimte is met nieuwe tegels en mozaïek op de muren opgeknapt. Robbert: “We hebben geluk gehad dat we deze plek konden kopen. Mohamed is echt degene geweest die dat heeft waar kunnen maken.” Mohamed knikt bescheiden en vertelt: “De vereniging bestaat al zo’n 45 jaar. We hebben lang aan de Paul Krugerlaan 16 gezeten, in een buurt met veel Hindoestanen. Onze voorouders komen uit Suriname, en de voorouders daarvoor kwamen als contractarbeiders uit India, Bangladesh en Pakistan. Na de onafhankelijkheid van Suriname zijn we in Nederland terechtgekomen.” “In 1976 had de vereniging twee panden op de Paul Krugerlaan, later zijn er nog drie naast gelegen panden bijgekocht. Maar het bleef te klein. De Gemeente bood in 2016 wat opties aan, maar de Thomaskerk sprong er direct uit.

Twee ondernemers hadden de kerk al gekocht maar de gemeenteraad besloot dat het gebouw geen supermarkt mocht worden, maar een religieuze bestemming moest behouden. Gelukkig maar.”

Spanning in de buurt

“Voor de opening in 2018 waren er spanningen in de buurt, er is een demonstratie geweest. We hebben toen persoonlijk uitnodigingen verspreid voor een informatiebijeenkomst. De pers kwam en de PVV stelde vragen in de gemeenteraad. Toen de informatieavond dichterbij kwam, liepen de spanningen op en vroegen we om bescherming, want uiteindelijk was de gemeente toch met onze komst akkoord gegaan.” Mohamed: “Op de avond zelf hadden we gerekend op 50 mensen maar het bleken er al gauw 200 te zijn, met veel vragen. Nee, we gaan de toren niet gebruiken als minaret voor oproepen. Nee, er zal geen verkeersoverlast komen. Het hielp ook dat ik foto’s had met een overhandiging van de Koran aan Koningin Beatrix. De buurtbewoners gingen zichtbaar opgelucht weg.” Robbert: “Zo zie je maar; onbekend maakt onbemind. Maar nu men ons kent, is er alleen nog maar goede harmonie tussen ons en de buurt.”

Al-Qiblatain moskee - Thomaskerk

Abcoudestraat 2 www.aaiiln.nl

De naoorlogse wederopbouw leidde tot de oprichting van nieuwe kerken, zowel protestants als katholiek. In Den Haag werden in rap tempo nieuwe volkswijken aangelegd, en daar konden de kerken niet bij achterblijven. Geschat werd dat zich in de wijken Morgenstond en Moerwijk 25.000 hervormden zouden vestigen. In het eerste decennium na de bevrijding liet de Haagse Hervormde Gemeente maar liefst negen nieuwe kerken en wijklokalen bouwen. Eén daarvan was de Paaskerk aan de Harmelenstraat, in de wijk Leyenburg, die met 700 zitplaatsen het optimisme van de wederopbouw uitstraalde. De kerk werd in 1951 in gebruik genomen.

De architect van de Paaskerk was Gart Westerhout (1893-1975). In 1918 kwam hij als bouwkundige in dienst bij de Rijksgebouwendienst. In 1930 vestigde Westerhout zich als particulier architect in Den Haag.

Hij ontwierp het Zeehospitium in Kijkduin dat in 1943 door de Duitsers werd gesloopt voor de Atlantikwall. Na de bezetting kwam hij terug bij de Gemeente Den Haag en in 1949 werd hij hoofd van de gemeentelijke woningdienst. De Paaskerk is de enige kerk die Westerhout heeft ontworpen, maar past in diens reeks van gebouwen met een sociale functie. Het gebouw heeft een ruime opzet met een functionele stijl, als trapeziumvormige zaalkerk, met enkele bijgebouwen en een hoge opengewerkte klokkentoren aan de noordzijde. Het is een herkenbare kerk midden in een levende volkswijk, die in de loop der jaren ruimte aan veel sociale activiteiten heeft geboden.

De naoorlogse energie van de gemeentelijke stedenbouwkundigen ging goed samen met de ambities van het hervormde kerkbestuur. In 1955 kondigde de Haagse kerkvoogdij aan

dat er tenminste vijf kerken en één kapel bij moesten komen. Twee van de aangekondigde kerken, waren al in aanbouw, waaronder de Kruiskerk in het Bezuidenhout. Voor de overige drie kerken en één kapel dacht de kerkvoogdij rond twee miljoen gulden nodig te hebben. De gebouwen konden als wijkcentra dienst doen, omdat onder de kerkzalen accommodatie ruimte was gemaakt voor het wijk- en jeugdwerk. Verder had het bestuur op zijn programma: de Marcuskerk in Moerwijk/Morgenstond, de Goede Vrijdagkerk aan de Bezuidenhoutseweg, een Johanneskapel aan de Bosbesstraat en een kerk in het nog aan te leggen plan van de wijk Mariahoeve. De vraag was door wie het bedrag van twee miljoen moest worden opgebracht. De bouwkosten werden uit leningen gefinancierd. Voor de betaling van de aflossingen en de rente waren jaarlijks aanzienlijke bedragen nodig. Die moesten via de hoofdelijke omslag worden opgebracht door de gemeenteleden. De wijk was niet bepaald welvarend. Maar de bereidheid om extra bij te dragen bleek in de praktijk tegen te vallen. Het lijkt erop dat het kerkbestuur, dat vooral bestond uit vertegenwoordigers van de hogere klasse, weinig oog had voor het beperkte budget van de gewone leden. Het bestuur ging door met kostbare plannen maken. Ook die uitbreidingen moesten door de gemeenteleden worden gefinancierd.

In 1997 werd de kerk gerenoveerd. De hervormde Adventkerk aan de Hengelolaan en de gereformeerde Vredeskerk aan de Maartensdijklaan werden gesloten.

De gemeenten gingen verder in de Paaskerk, waarvan de naam werd veranderd in Thomaskerk. De kerk werd ook gebruikt door de Indonesische kerkgemeenschap GKIN. Wegens teruglopend kerkbezoek besloot het kerkbestuur in 2012 dat de Thomaskerk en een aantal andere kerken verkocht zou worden. Ondanks protest van kerkgangers werd de laatste hervormde dienst op 23 juni 2013 in de Thomaskerk gehouden.

Al-Qiblatain moskee

Tijdens de wederopbouw van Den Haag stemden de kerkelijke en gemeentelijke bestuurders met de plannenmakers af wat de plaats van kerken was in de nieuwe wijken. De bindende factor was het naoorlogse optimisme, waardoor de kerktorens tot in de hemel leken te groeien. De financiering leidde tot hoge rentelasten en ging uit van een te optimistische inschatting van de draagkracht van de kerkleden. Niemand voorzag dat het kerkbezoek vanaf de jaren zeventig zo sterk zou afnemen. Het gebouw is sinds 2017 van de vereniging Ahmadiyya Anjuman Isha'at Islam, waarbij vooral Surinaams Hindoestaanse moslims zijn aangesloten. Boven de deur van de Al-Qiblatain moskee prijkt nog steeds de Bijbeltekst uit de eerste brief van Petrus: *'Laat u ook zelf als levende stenen gebruiken voor de bouw van een geestelijk huis'*. Na de leegstand is de Paaskerk weer een levende gebedsruimte, een blijvend monument voor de functionele architectuur van Gart Westerhout, zoon van een Amsterdamse bouwvakker.

City Life Church - R.K. kerk O.L. Vrouw van Fatima

Escamplaan 280 www.clcdenhaag.nl

In de jaren dertig van de vorige eeuw was Nederland een langs religieuze lijnen verzuilde samenleving. Dat betekende dat je als goede katholieke jongen alleen goedgekeurde katholieke jongensboeken mocht lezen. Die waren doorgaans niet echt spannend, maar dat veranderde toen in 1935 het eerste deel in de nieuwe reeks Arendsoog uitkwam. Het katholiek dagblad De Tijd schreef over het tweede deel, dat in 1936 van de persen rolde: *'De belevissen van de cowboys, hun voortdurende stryd tegen veedieven en andere obscure elementen, die in den regel in hevige schietpartijen ontaarden, zullen de jonge lezers dit boek als het ware doen verslinden'*. Maar belangrijker nog: Arendsoog droeg het stempel van de Keurraad voor Roomsche Jeugdlectuur. De auteur Jan Nowee (1901-1958) was hoofdonderwijzer van een Haagse katholieke school.

Een goede katholiek was een trouw kerkbezoeker, en ook in de nieuwe Haagse wijken moest aan die behoefte worden voldaan. Op 28 juli 1937 vond de eerste steenlegging plaats voor de Onze Lieve Vrouwenkerk aan de Escamplaan. Dit was het begin van de bouw van het Zusterhuis met kapel en kleuterschool, aan de Kootwijkstraat naast de bewaarschool in de parochie van de H. Theresia van het Kind Jezus. Jan Nowee, de schrijver van Arendsoog, was bij de opening. Pastoor Kemper verzorgde de zegening, het inmetselen van de eerste steen en van een oorkonde. Paul Kemper was opgeleid bij de Paters Lazaristen in Zundert en had in 1929 de bisschoppelijke opdracht gekregen om in de Haagse wijk Rustenburg een kerk te stichten. Als bouwpastoor was Kemper verantwoordelijk voor het ontwerp, de fondsen en het bouwplan. In 1929 werd aan

Nicolaas Molenaar junior de opdracht van het kerkontwerp van Rustenburg, toegewezen. Kemper werd in de Maasbode gekarakteriseerd als een 'rusteloze' pastoor, maar hij was zeer initiatiefrijk en doortastend. Het lukte hem om de gemeente het oorspronkelijke stratenplan te laten wijzigen, zodat er een ruimte van 5.000 vierkante meter vrijkwam, groot genoeg voor een kerk met pastorie, zusterhuis, bewaarschool en een meisjesschool. Nu was 1929, het jaar van de grote beurskrach die leidde tot een wereldwijde recessie, geen gunstig jaar voor het inzamelen van geld. Kemper organiseerde collectes, maar het bleek niet genoeg. De Maasbode van 6 mei 1929 meldde dat Rooms-Katholieke toneelvereniging 'Naamloos' een liefdadigheidsuitvoering had gegeven ten bate van de nieuw te bouwen St. Theresiakerk. *'Opgevoerd werd het blijspel „De Mexicaansche Zilvermijn”. De talrijke aanwezigen hebben zich kostelijk geamuseerd... En pastoor Kemper was zeer tevreden over de prachtige opbrengst van dezen avond.'*

Toch was Kemper genoodzaakt zijn oorspronkelijke bouwplan sterk te vereenvoudigen. *'Maar een flinke, ruime kerk wordt het in ieder geval'*, schreef de Maasbode ter geruststelling.

Een romaanse kerk

De nieuwe kerk werd in delen gebouwd. De Haagsche Courant meldde in juli 1931 dat de klok door de deken Van Dam met leden van het kerkbestuur en vele belangstellenden plechtig werd gewijd. De bouw werd door de bezettingsjaren stilgelegd. De afronding vond

van 1947 tot 1954 plaats. Het is een eenbeukige zaalkerk (een beuk is een langgerekte ruimte tussen twee rijen kolommen in een kruiskerk). De traditionele vormen zijn geïnspireerd op de vroegchristelijke en vroeg-romaanse bouwkunst in Italië. Opvallend is de lage opengewerkte klokkentoren en naast de voorgevel is een half-vrijstaande ronde doopkapel. Boven het altaar staat een imposant bronzen 'ciborium' (baldakijn).

De wijk Leyenburg

Leyenburg ligt in de voormalige Oost-Escampolder. De naam is ontleend aan de vroegere buitenplaats Leyenburg. Het eerste bebouwingsplan stamt uit 1911 en is van de hand van H.P. Berlage. De ontwikkeling van Leyenburg kwam pas echt op gang na de annexatie van de gemeente Loosduinen in 1923. Leyenburg ontstond als Haagse stadsuitbreiding richting Loosduinen in de jaren dertig, maar de voltooiing werd onderbroken door de oorlog. Bovendien zijn in de jaren vijftig en zestig nieuwe plannen gemaakt en uitgevoerd, wat tot een versnipperd stedenbouwkundig ontwerp heeft geleid. De randen van de wijk sluiten aan op de Haagse vooroorlogse stedenbouw, maar het hart wekt de indruk dat oorspronkelijke bebouwing is vervangen door bebouwing volgens een andere stedenbouwkundige visie. In deze hutspot van stijlen is de kerk een herkenningspunt, dat tegenwoordig in gebruik is bij de City Life Church. De Arendsoogreeks rolt nog steeds van de drukpers en is voor velen een nostalgische jeugdherinnering.

‘Kerk ben je elke dag, niet alleen op zondag’

**Mathilde Van de Ridder,
pastora City Life Church**

Boven de ingang van de City Life Church aan de Soestdijksekade hangt een beeldhouwd figuur dat vriendelijk de honderden gelovigen die op zondagen binnenstromen, lijkt te begroeten. Toen de kerk zo’n 20 jaar geleden nog katholiek was en O.L.V. Fatimakerk heette, was de blik van boven heel wat strenger. De nieuwe gebruikers van het kerkgebouw hebben het figuur wat bij geboetseerd, vertelt senior pastor Mathilde van de Ridder vrolijk. Het gebouw is ook binnen sfeervol gerenoveerd met praathoeken, een hippe lounge plus een immense zaal met mogelijkheden tot lichtshows.

Mathilde van de Ridder en haar man Erald hebben in 1995 de beweging rondom de City Life Church (CLC) gestart, die inmiddels in dertien steden in Nederland en België een eigen kerk of campus heeft, met duizenden leden. De gelovigen zijn jonger dan de gemiddelde kerkbezoeker. De CLC werkt nauw samen met de Australische Hillsong community binnen de internationale Pinksterbeweging. Het echtpaar leidt vanuit Den Haag alle kerken van de CLC, van Assen tot Antwerpen. Hun inmiddels volwassen kinderen zitten ook

in de leiding. “We willen graag vanuit Den Haag leidinggeven, dat is de regeringsstad.” Lokale invloed is voor de pastora belangrijk: zo heeft zij als lijstduwer op de kandidatenlijst gestaan van de samenwerkende ChristenUnie/SGP voor de Haagse gemeenteraad.

Er is binnen CLC ruimte voor gesprek, en aandacht voor persoonlijke problemen. “Kerk ben je elke dag, het moet ook van praktische waarde voor je leven zijn, niet alleen op zondag”, aldus de pastora ‘Maatjes-project’, ‘Single Mom’s’ groep, ‘Adopt a Granny’ in samenwerking met verzorgingshuizen, Black Lives Matter: CLC neemt stelling. Mathilde van de Ridder werd als een van de eerste vrouwen in Nederland zelfstandig ingezegend tot pastora. “Wij eren mensen die het goed doen als leiders, maar dan wel in een dienend leiderschap. Dat leren we onze jongeren al heel vroeg. Zo dienen bij ons de tieners bijvoorbeeld de kids-groepen. Bij ons gaat het om elkaar aanvullen en samen bouwen. We zijn blij en dankbaar om een kerk voor alle generaties en alle mensen te zijn. We zijn Jezus Christus dankbaar voor Zijn volbrachte werk tot aan het kruis. Voor ons is de opstanding en het leven met de Heilige Geest erg belangrijk.”

‘Een community bouwen van mensen met een bewuste leefstijl’

Jeruzalemkerk, Defne en Erik Peters over hun café L.O.F.T.

De energie spat eraf bij de ontmoeting met het jonge stel. Defne en Erik Peters zijn in 2017 een groot avontuur aangegaan door de voormalige Jeruzalemkerk op het Pomonaplein te kopen. Door ook zelf ongelofelijk hard te werken is het imposante kerkgebouw nu getransformeerd tot L.O.F.T.: café en restaurant, gericht op gezond eten, met fair trade koffiebranderij en chocolaterie, yogaschool, food & gift store en expositieruimtes voor kunst. Een uitdaging, zeker in corona-tijd. Maar het allergrootste avontuur is volgens het jonge echtpaar het volhouden van de spirituele reis, die achter het project schuilgaat. “Alle wereldleiders hebben het nu vooral over de afstands-samenleving als het nieuwe normaal, terwijl wij met L.O.F.T. juist de verbinding centraal stellen. We bouwen met L.O.F.T. aan een community,” aldus Defne Peters. In het warme, stijlvol ingerichte kerkcafé gaat het dus over bewustzijn, zeker wat betreft voedsel en omgang met de omgeving, en het samenbrengen van mensen. Hun droom begon enkele jaren geleden tijdens een reis door Zuid-Afrika. In Johannesburg zagen ze

dat oude industriële gebouwen veranderd waren tot trefpunt van mensen uit alle culturen, die elkaar vonden in een bewuste leefstijl. Na terugkeer vond het stel via de website kerkelijk erfgoed de gereformeerde Jeruzalemkerk. Het kerk-comité, dat moest beslissen tussen verschillende kapitaalkrachtige kopers waaronder Albert Heijn, gunde de kerk bewust aan Erik en Defne. Vanaf het begin was de relatie tussen het kerkcomité en kopers erg goed. Het stel ging meteen naar de emotionele afscheidsdiensten in de kerk. Omdat in protestantse kringen geen sacrale verbinding wordt gelegd tussen God en het gebouw, werd de kerk door het comité zonder veel moeite opgeleverd. De Corona-pandemie kwam hard aan. Als ervaren ondernemer zette Defne meteen in op bezorgdiensten en het buitenterras. Buurtbewoners bleven hun steunen. De gedwongen sluiting levert een adempauze op voor hun verbouwing. Defne: “Een leerpunt van de afgelopen jaren is, dat je soms dingen misschien meer moet spreiden, als je het vol wilt houden. We wilden alles tegelijk, onze droom, een gebouw, de renovatie, een gezin, en dat is best veel, zeker met de zorgen van de pandemie erbij.”

Jeruzalemkerk - Café L.O.F.T

Pomonaplein 49a www.loftdenhaag.nl geopend: di t/m zo 10 - 19.30/20.30 uur

Voor de oorlog werd de Jeruzalemkerk met zijn strakke vormgeving gezien als de modernste van de Christelijk gereformeerde kerken in het land. De geschiedenis van de bouw vertelt veel over het belang van de kerk voor de geloofsgemeenschap.

De bouw van de Vruchtenbuurt leidde bij de gereformeerde christenen in de wijk tot de behoefte aan een kerkgebouw. Vanaf juni 1931 werden er bijeenkomsten in schoolgebouwen gehouden. Het bleek dat er rond het Pomonaplein een stabiele geloofsgemeenschap was ontstaan, zodat er plannen konden worden gemaakt voor een eigen kerk. Het gebouw moest herkenbaar en vertrouwd zijn, maar mocht niet worden gezien als een huiskamer. De kerk moest openstaan naar de kant van de wereld, maar moest ook bescherming bieden en ten dele gesloten zijn. In de gereformeerde kringen werd een kerk gezien als een 'hut om

in te schuilen', zoals een berghut je beschermt tegen de sneeuw en de felle kou.

In het begin van de jaren dertig leidde de stadsuitbreiding in Den Haag-West tot grote stijging van de grondprijzen. De projectontwikkelaars met bouwplannen voor het braakliggende stuk grond bij het Pomonaplein trokken zich terug. Het plan van de kerkelijke bouwcommissie ging uit van een budget van 65.000 gulden (huidige waarde 622.430 Euro) te besteden aan de bouw van een kerk die aan 750 aanwezigen plaats moest bieden. De Rotterdamse architect A. van der Kraan (1892-1946) begrootte de bouw op 45.000 gulden. Na onderhandelen met de gemeente kon de grond voor 20.000 gulden worden aangekocht. Het was een koopje waar broeder Hamminga, lid van de bouwcommissie, in 1976 nog trots op was. In het eerste ontwerp van architect Van der Kraan had de kerk een toren.

Het front was gericht naar de Laan van Meerdervoort en de toren fungeerde als trappenhuis. De gemeente maakte hiertegen bezwaar. Het trappenhuis werd geschrapt en het ontwerp werd gebouwd zonder toren. Zo ontstond dus het huidige markante kerkgebouw: op het dak staat wel een torenspits met bladkoper bekleed. De pelikaan in de gevel symboliseert de offerdood van Christus.

De kansel is van een grote schuine klankluifel voorzien, zodat de stem van de spreker in de hele ruimte goed hoorbaar is. De ramen zijn ontworpen door de architect van de kerk, Abraham van der Kraan (1892-1946), in samenwerking met de firma A.N. de Lint te Delft. Tegenover de kansel zien we een glas in loodraam met een symbolische voorstelling. Er schijnen lichtbundels uit een onzichtbare lichtbron. In de loodlijnen staan twee engelenfiguren in aanbidde houding. Met deze voorstelling wordt bedoeld dat er zonder licht geen leven mogelijk is. Het licht speelt een bijzondere rol in de kerk, omdat bij de oplevering bleek dat de architect geen elektrische verlichting had aangelegd. Verlichting is altijd het stiefkind van de kerk gebleven, zo schreef het parochieblad "Op weg" in 1976.

Al in de jaren zeventig bleek dat de kerk altijd te groot was geweest. Er werden in Scheveningen en Den-Haag Zuid kerken opgericht en honderden leden vertrokken uit de Jeruzalemkerk. De vol optimisme voorziene aanwas van gelovigen bleef uit, integendeel: de naoorlogse ontkerkelijking leidde tot een gestage

vermindering van leden. Dat leidde in 2017 tot de definitieve sluiting van de kerk. Daarna zocht het kerkbestuur naar een andere bestemming. Projectontwikkelaars vielen af. Het plan om de voormalige kerk geschikt te maken als plaats voor verbinding, meditatie en het nuttigen van gezond voedsel kreeg goedkeuring en het pand werd aan twee jonge ondernemers verkocht. De nieuwe naam is L.O.F.T. Daarvoor moest het gebouw grondig worden aangepast. De kerkbanken zijn verwijderd, maar het Spieringorgel bleef in volle glorie gehandhaafd.

Zeeschildpad

Het westelijke deel is nu bestemd als woonruimte. Bij de werkzaamheden bleek dat deze kerk voor de eeuwigheid is gebouwd, want de buitenmuren waarin grote ramen voor het woongedeelte moesten worden geplaatst gaven zich niet makkelijk gewonnen. Het nieuwe woongedeelte bestaat uit drie lagen met uitzicht op de vijver. De centrale metalen pilaar van de wenteltrap toont een patroon met voorstellingen van stromend water waarin zeedieren zoals vissen en een zeeschildpad zwemmen. Daarmee symboliseert dit dragende element levenskracht. Het herinnert evenals het doopvont aan het stromende water waarmee Jezus werd gedoopt. Zo vertaalt zich het religieuze verleden in een krachtige toekomst van verbinding en levenslust.

Bethelkerk in Bohemen

Traviatastraat 25 www.stichtingamadeusdenhaag.nl

De stichting Amadeus is gehuisvest in de voormalige Bethelkerk aan de Händellaan/Mozartlaan. De kerk dateert uit 1938 en is gebouwd in de architectuurstijl van de Nieuwe Haagse School. De kerk werd gebouwd omdat de Abdijkerk in Loosduinen te klein was als gevolg van de stadsuitbreiding in Den Haag-West. De kerk had een belangrijke sociale wijkfunctie (yogales, koorrepetities, kinderactiviteiten, trouwerijen en VvE-vergaderingen).

Vanwege het teruglopend kerkbezoek sloot de kerk in juni 2013 haar deuren. In 2015 wilde een projectontwikkelaar de kerk slopen om er een appartementencomplex van zeven lagen met een ondergrondse parkeergarage te bouwen. De omwonenden waren niet gekend in de plannen en zij vormden de actiegroep Bethel Blijft om de wijkfunctie van de kerk te behouden.

Terwijl de gemeente eerst tegen was, heeft de stadsdeelorganisatie van de gemeente *Bethel Blijft* altijd gesteund. In juli 2018 is de kerk aangekocht door projectontwikkelaar *Bethel Blijft BV*. Daarna hebben bestuur en vrijwilligers hard gewerkt om het gebouw, inmiddels omgedoopt in Amadeus, geschikt te maken voor wijkactiviteiten. Daartoe werd het zogenaamde gemeentecentrum van 1965 tijdelijk opgeknapt.

Na de vergunningverlening werd het verbouwd en is Amadeus daar gevestigd. Daarna werden de kosterwoning en de aanbouw van 1965 gesloopt en vervangen door appartementen.

In 1927 verscheen het 'Plan West' van de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting en realiseerde de gemeente Den Haag in het verre westen van de stad grotendeels de nieuwe wijk Bohemen. Vanaf het einde van de

negentiende eeuw breidde de bebouwing van Den Haag zich uit naar het westen van de stad. In 1930 was de Laan van Meerdervoort zes kilometer lang. Aan weerszijden van de laan verschenen nieuwe wijken. De architectuur van Bohemen sloot aan bij die van de Nieuwe Haagse School.

Loosduinse tuinders

Toen Bohemen omstreeks 1935 werd opgeleverd, was de belangstelling voor de herenhuizen en appartementen groot. Straten als de Lohengrinstraat en de Parsifalstraat en de Bethelkerk aan de Händellaan behoorden stedenbouwkundig bij de nieuwe wijk. Door de crisis en het verzet van Loosduinse tuinders stopte daar de verdere bebouwing van de wijk naar het zuiden. De rest van dit stadsdeel bleef tuinbouwgrond. Direct na de oorlog kwamen er nieuwe woonhuizen en flats in de omringende straten die aansloten bij de bestaande architectuur. De Bethelkerk voldeed aan een behoefte omdat de Hervormde dorpskerk van Loosduinen voor de bewoners van Bohemen te ver weg lag. De eerste hervormde kerkdiensten werden gehouden in de aula van de nieuwe Dalton-HBS aan de Aronskelweg. Met de komst in 1937 van dominee Frits van Evert kwam een eigen kerk in zicht. Als architect werd Willem Chiel Kuyper gevonden, die al verschillende andere kerken had ontworpen. Op 12 maart 1938 werd bij de ingang de eerste steen ingemetseld met de tekst: *‘Dit is niet dan een huis Gods (Genesis 28:17)’*. In het Hebreeuws betekent Beth-El: Huis van God.

Nieuwe Haagse School

De Bethelkerk is gebouwd in de stijl van de Nieuwe Haagse School, architectuurstijl die bloeide tussen 1918 en 1940 en die zich kenmerkt door het gebruik van rechthoekige baksteenarchitectuur, overstekende daken en rechte en kubistische vormen. Schoorstenen, dakranden, kozijnen, balkons en erkers dienen als horizontale en verticale accenten.

De Haagse stadsarchitect Co Brandes is de belangrijkste vertegenwoordiger. Hij ontwierp onder meer het Dalton Lyceum (1939) in Den Haag. Zijn stijl van bouwen heeft veel invloed uitgeoefend op andere architecten. De stedenbouwkundige samenhang was belangrijk voor de architecten van de Nieuwe Haagse School. In Bohemen is de eenheid van het straatbeeld van de Bethelkerk met de vooroorlogse straten en die kort na de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd, goed te zien. De markante stedenbouwkundige situering op de hoek van de Händellaan en de Mozartlaan geeft aan de Bethelkerk een toegevoegde waarde.

De eerste predikant van de Bethelkerk was Frits van Evert (1903-1943). Hij was medeoprichter en de bouwdominee van de kerk. Hij woonde sinds juni 1937 in de wijk. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog nam hij duidelijk stelling tegen de bezetter. Hij heeft zich onder andere ingezet voor hulp aan Joden in het huidige stadsdeel Loosduinen. In augustus 1942 werd dominee Van Evert daarvoor gevangengezet. Hij is op 31 januari 1943 aan de geleden ontberingen in kamp Vught overleden.

‘Met een goed plan heb je meer medestanders dan je denkt’

Irene Sjerp, voorzitter van ‘Bethel blijft’ en Stichting Amadeus, Bethelkerk

In een heel rustig stukje Den Haag heeft de actiegroep ‘Bethel blijft’ de buurt de afgelopen jaren een beetje wakker geschud. Tenminste, zo hebben de bestuursleden van de huidige stichting het ervaren. De inmiddels gewonnen strijd om de Bethelkerk aan de Händellaan in Loosduinen heeft de wijkbewoners verenigd en in beweging gebracht. Sloop en hoogbouw in de buurt is voorkomen.

Dit jaar nog wordt er begonnen aan de renovatie tot buurtcentrum in combinatie met harmonisch aan de kerk toegevoegde appartementen. De hervormde Bethelkerk is gebouwd in 1938 en werd geleid door predikant ds. Frits van Evert. Deze moedige predikant is in 1943 vermoord door de bezetter vanwege zijn inzet voor Joodse inwoners. In 2013 zijn de laatste diensten geweest in de Bethelkerk. De Protestantse Gemeente van ’s-Gravenhage (PGG) zette het gebouw te koop. Een groep buurtgenoten wilde de kerk als sociaal centrum behouden. Maar de PGG werkte inmiddels aan een deal met een projectontwikkelaar, die er een zeven-laags appartementsgebouw wilde neerzetten.

Vliegensvlug na het nieuws over de geplande hoogbouw werd een brede actiegroep geformeerd die het liefst de kerk zelf wilde kopen om er een buurtcentrum van te maken.

De PGG wilde echter de prijs van ruim acht ton niet verlagen. Volgens de voorzitter van de inmiddels gevormde stichting ‘Bethel blijft’ Irene Sjerp, lukte het toen wel om de sfeer in de wijk te veranderen: het strijdgevoel tegen de afbraak maakte plaats voor een positieve beweging, ‘Bethel voor de buurt’. Een spannende tijd, totdat een Delftse vastgoedontwikkelaar met een sociaal hart interesse toonde. Hij gaat vastgoed en sociale activiteiten combineren met minimale veranderingen van het bestaande gebouw. Het past precies in het plan van de buurt.

Het is een succesverhaal van een wendbare en krachtig buurtinitiatief. Maar het verhaal is nog niet af. “We hebben nu 40 vrijwilligers, mensen die veel potentie hebben. Dat geheel moet goed worden aangestuurd. De administratie moet op orde zijn, en eigenlijk heb je een beheerder nodig. Maar die financiële situatie blijft onzeker. Maar we gaan door. Een les is ook wel dat er altijd meer medestanders zijn dan je denkt. Als je maar met een goed plan komt.”

‘Van groot gebouw naar Tent van God’

Cees van Gils, voormalig bestuurder parochie Het Allerheiligst Sacrament (1998 – 2006)

Hij is een ervaren manager. “Ik werd meestal ingehuurd als een club de koers kwijt was, vaak als gevolg van conflicten in de cockpit.” Het was dan vast geen toeval dat zijn parochie, de - in 2018 gesloopte - Sacramentskerk, hem in 1998 vroeg om vicevoorzitter te worden. Opgegroeid in een gemengd protestants-katholiek nest, had hij meer met de katholieke traditie dan met de katholieke kerk zelf, en zeker niet van ‘preken die geen hout sneden’. Van Gils stond niet alleen in zijn kritiek op de starre houding van de kerktop. De katholieke kerk liep leeg in de roerige jaren ‘80 en ‘90. Het bisdom Rotterdam stuurde aan op fusies, een nogal gevoelig thema. Van Gils, de ervaren bemiddelaar, accepteerde het vrijwilligerswerk, ‘want ik dacht natuurlijk: dat is zo klaar. Een paar keer met iedereen de kroeg induiken, dan zijn we eruit.’ Zo ging het dus niet. Van Gils trof ‘enorme heibel’ aan. “Iedereen had met iedereen ruzie. Ik dacht ‘iedereen eruit, de dirigenten, de pastoor.’ En ja, de kerkgemeenschap leefde op nadat ‘de angels uit de cockpit’ waren geruimd. “In vier maanden tijd zaten we op 200 vrijwilligers.”

Inmiddels ontstond er een toenemend tekort aan pastores. “We hebben vaak teruggekeerde missionarissen gevraagd. Soms was het hilarisch: dan was die missionaris zo’n rode rakker, die bij ons in de Vogelwijk de revolutie preekte.”

Boek Exodus

Maar van uitstel kwam geen afstel. De leegloop bleef. “Er kwam nieuw bewustzijn. Het werd definitief duidelijk dat het oude beeld van een kerkgemeenschap met een eigen pastoor in een mooi gebouw niet meer klopte. De kerk moest een ‘Tent van God’ worden, naar het boek Exodus.” Het fusieproces van de Allerheiligst Sacrament met de Heilige Familiekerk aan de Goudsbloemlaan en de Onze Lieve Vrouw van Fatima aan de Escamplaan, duurde van 2003 tot 2006. “Iedere kerkgemeenschap heeft haar eigen cultuur, en dat mengt moeizaam”. Uiteindelijk zijn maar weinig parochianen meeverhuisd naar de H. Familiekerk. Van Gils was inmiddels bezig om te zoeken naar een projectontwikkelaar voor de leegstaande Sacramentskerk. Maar het lukte niet. In 2018 is de Sacramentskerk gesloopt, waarbij buurtbewoners met tranen in hun ogen stonden toe te kijken. Van Gils zelf ook.

Kerk van het Allerheiligst Sacrament (1926-2019) (gesloopt)

Sportlaan 125 (nu villawijk)

Eind negentiende eeuw kon de Rooms-Katholieke kerk de machteloze positie van arbeiders niet meer ontkennen. De industriële revolutie had bij ongeschoolde werkers geleid tot verarming, een voedingsbodem voor het goddeloze socialisme. In 1891 verklaarde Paus Leo XIII in zijn encycliek *Rerum Novarum* de sociale problematiek tot prioriteit. Er waren priesters nodig die zich om het volk bekommerden, zoals Joannes Duymel (1880-1947), de stichter van de H. Sacramentskerk aan de Sportlaan. De bisschop van Haarlem wijdde hem in 1905 in als priester. Hij hield vaak lezingen en sprak in 1908 voor de Nederlandse Rooms-Katholieke Volksbond over de sociale kwestie. Als alternatief voor de vakbonden wees hij op het middeleeuwse gildewezen, dat een verzekering tegen ziekte en ouderdom kende, en dat rechtspraak in arbeidsconflicten verzorgde.

Daarmee konden de uitwassen van het vrije-markt liberalisme worden bestreden.

De opvoedende taak

De jonge kapelaan sprak voor stampvolle zalen. Hij vertelde over het Pauselijke Rome en het Vaticaan met zijn kunstschaten. Zijn boodschap was helder: altijd had de goddelijke voorzienigheid voor een competente Paus gezorgd. Hij durfde problemen te benoemen. Waarom bestond er geen katholieke organisatie die drankmisbruik bestreed, maar wel een protestantse en een socialistische? *'Noodzakelijk is het dus paal en perk te stellen aan die verwoestingstochten van koning alcohol! (...) Een feit is het dat de meeste dronkaards katholieken zijn, een hecht wapen in de handen onzer vijanden om de Katholieke Kerk een slecht opvoedster te noemen.'*

Begin september 1924 kreeg Duymel van de bisschop van Haarlem opdracht om in Duinoord een kerk te stichten, waarvoor het parochiale kerkbestuur een obligatielening van 325.000 gulden (huidige waarde 2,4 miljoen euro) mocht uitzetten. Het was een blijk van optimisme over de toekomst van de kerk, die in een welvarende wijk werd gebouwd. Het gebouw stond nabij het van oorsprong protestantse Scheveningen. Ten zuidwesten van het Verversingskanaal werd in de jaren 1915-1930 de wijk Duindorp gebouwd. Er waren daar weinig katholieken, maar er waren veel sociale problemen voor de grote gezinnen. Duymel vond dat alle aanwezigen goed zicht moesten hebben op het hoofdaltaar, zonder zware massieve pilaren. Via het brede middenschip kon het hele kerkvolk worden betrokken bij de Eucharistieviering en de andere liturgische bijeenkomsten. Zo schreef *De Tijd* in 1926:

‘Het kerkgebouw is een mooi en stemmig, massief bouwwerk, dat geheel past in de nog landelijke omgeving, waarvan een groot deel landelijk zal blijven door bosch en duin. De architect de heer Nic. Molenaar jr. heeft hier mede een schoon, modern gebouw voltooid.’

In de volgende jaren leek het optimisme waarheid te worden. Velen wisten de weg naar de kerk te vinden, en de politie moest de drukte rond de kerk in goede banen leiden. De preken van Duymel werden uitgezonden door de KRO (Katholieke Radio Omroep) en opgenomen op schellakplaten.

Langs de Noordzeekust legde de Duitsers bezetter de Atlantikwall aan. Veel panden aan de Sportlaan werden gesloopt. Eind oktober 1942 kreeg het kerkbestuur het ontruimingsbevel.

Vanaf 8 november 1942 moest Duymel zijn diensten voortzetten in de Kapel in Duindorp, later in het warenhuis Vroom aan de Fahrenheitstaat, en in de Prins Hendrikstraat. De kerk werd gebruikt als stal voor Duitse paarden. Het was voor Duymel een enorme klap, want in één dag werd zijn levenswerk vernietigd. Duymel maakte de bevrijding nog mee, maar stierf uitgeput in 1947.

Na de oorlog:

De financiële positie van de kerk werd na de oorlog steeds slechter: in 1952 was er een schuld van 300.000 gulden. In maart 1958 brandde de kerk af, maar de schade viel mee en de kerk werd vanaf november dat jaar weer in gebruik genomen. Vanaf de jaren zestig namen de inkomsten door het verminderend aantal gelovigen snel af. Vanaf het begin van de 21e eeuw werkten de Rooms-Katholieke Kerk, de Protestantse Kerk, en de Oud-Katholieke Kerk van Nederland samen in de actie Kerkbalans, (bedoeld een bijdrage te leveren aan de eigen plaatselijke kerk) maar dat heeft deze kerk niet kunnen redden. In 2019 werd de kerk gesloopt, een schip dat tallozen had gedragen op hun levensweg, verbonden in een hechte gemeenschap. Duymels levenswerk is niet meer: alles van waarde is weerloos....

Prinses Julianakerk - Pniëlkerk (gesloopt) - Zeekerken

Vlielandsestraat 1 www.prinsesjulianakerk.nl

Ze staat alleen, de blik turend over de zee, achter haar het vissersdorp en de oude kerk van Scheveningen. Het standbeeld van de vissersvrouw op de boulevard symboliseert de tragiek van het leven van vissersgezinnen.

De mannen vertrokken voor de haringvangst de zee op in Noordelijke richting waar hen veel gevaren wachtten. De vangst kon mee- of tegenvallen, maar daarmee moest het levensonderhoud van het gezin worden betaald.

Door het eeuwenlang trotseren van de gevaren vormden de Scheveningers een lottsgemeenschap. De vrouwen steunden elkaar en hoopten op de behouden terugkomst van hun mannen en zonen. Het geloof speelde er een belangrijke rol. Het was de bron van vertrouwen in een goede afloop, bood zingeving voor het verlies en uiteindelijk ook troost.

De zee, die steeds weer nam - Zal eenmaal wedergeven - Allen die zijn gebleven - Aan hem die eerst ontkwam - De Heer van wind en water - Aan Christus Triomfator

Dominee L. van der Valk (1838-1910)

De vissersgezinnen leefden een belangrijk deel van het jaar thuis zonder vader en zonder zonen, en ook voor de kerk waren de vissers buiten beeld. Die afstand probeerde de gereformeerde predikant L. van der Valk te overbruggen, de kerk moest niet in Scheveningen achterblijven, maar mee met de vissers. Hij was onder het vissersvolk erg gezien, zeker nadat hij in 1896 met een Vlaardingse haringlogger meereisde om het leven aan boord mee te maken.

Zes weken bleven we op zee. Wij hebben met de visschers zes weken geleefd en geleden, ja, wij hebben ze gezien in hun meest smartelijke levensmomenten, nadat een der matrozen, 'de jongste', 's nachts bij het haringvangen overboord was geslagen door de reep, dat is de kabel waar het net aan hangt.

Het was een modern schip, maar toch waren de omstandigheden voor de vissers, zeker als zij ziek waren of gewond geraakt onvoldoende. En hij pleitte voor verbetering van de situatie van alle vissers, 'protestants, katholiek en vrijdenkend'. Zieke of gewonde vissers op Hollandse schepen kregen wekenlang geen goede medische verzorging, terwijl Engeland en Schotland voor hun vissers jaarlijks 14 hospitaalkersschepen op zee stuurden.

Het hospitaal-kerkschip

Van der Valk bepleitte de kwestie in de kerkenraad, die contact zocht met de Gereformeerde kerken van andere vissersplaatsen (de zgn. Zeekerken). Er werden leden aangewezen voor een commissie die een 'kerk- en hospitaalschip' zou gaan bewerkstelligen, met Van der Valk als voorzitter. Een predikant zou de belangen van de Hollandse vissers in Lerwick gaan behartigen. De eerste weken van het haringseizoen, van begin juni tot half juli, werd er gevist in de wateren van de Shetland-eilanden, in het uiterste noorden van Groot-Brittannië. In het weekeinde liepen de schepen de haven van de hoofdplaats Lerwick of die van Baltasound binnen. Daar brachten de vissers dan de zondagen door.

Vier zondagen bracht ds. Van der Valk in 1898 in Lerwick door. In de week hield hij een Bijbellezing of leidde hij andere bijeenkomsten. Hij voerde vele gesprekken met de vissers en bezocht de zieken. Tijdens zijn verblijf werd een geïmproviseerd Tehuis voor Zeelieden opgericht.

In 1898 werd in Amsterdam de Nederlandsche Vereeniging ten behoeve van Zeelieden gesticht, die het hospitaalkerschip De Hoop in de vaart bracht.

De Zeekerken bleven de belangen van de Hollandse zeelieden op de Shetland-eilanden behartigen. Ds. Van der Valk maakte regelmatig de overtocht, het laatst in 1902 toen hij Baltasound bezocht. In 1902 werd de vereniging Bethsaïda opgericht, die in samenwerking met de Zeekerken gedurende het haringseizoen predikanten naar Lerwick en Baltasound zond; ds. Van der Valk was de eerste voorzitter van deze vereniging.

Tot omstreeks 1928 reisden Gereformeerde of Hervormde predikanten jaarlijks naar de Shetland-eilanden om er gedurende enkele weken onder de vissers werkzaam te zijn. Tegen het einde van de jaren twintig waren de bezoeken van Nederlandse vissersschepen sterk verminderd en de Hollandse kerkdiensten in Lerwick werden gestaakt; ze werden voortgezet aan boord van het schip 'De Hoop'. Tussen 1898 en 1988 hebben in totaal vier schepen gediend als hospitaal-kerkschip, met als thuishaven Scheveningen.

‘Elke volgende kerk voelde als een stap terug in de tijd’

D. Flinterman-van Hoeken, bestuurder en vrijwilliger Protestantse Gemeente Scheveningen

De sluiting van de Pniëlkerk aan de Tesselsestraat in Duindorp is maar een van de kerksluitingen, die mevrouw Flinterman-Van Hoeken heeft meegemaakt. Zij is al een groot deel van haar leven gemeentelid, bestuurder en vrijwilliger van de Protestantse Gemeente Scheveningen (fusie PKN van de Gereformeerde kerken en Hervormde gemeente Scheveningen). “Het aantal mensen neemt af, de gebouwen zijn duur.” De Ichtuskerk aan de Duinkerkestraat, waar zij zich in 1985 aansloot, werd in 1995 verkocht. De Immanuëlkerk op de hoek Westduinweg/ Kranenburgweg werd in 1988 gesloopt. Mevrouw Flinterman-Van Hoeken, co-auteur van het aanvullende gedeelte van het boek 1877 – 2002 De Geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Scheveningen, verhuisde na een sluiting steeds mee naar weer een andere kerk in de buurt. “Maar vaak voelde het in de volgende kerk alsof ik terug in de tijd ging. Het waren steeds behoudender gemeenten. Maar ik voelde mij overal wel thuis.”

In 2009 werd de Pniëlkerk-gemeente (Gereformeerde Kerk) samengevoegd met de Hervormde gemeente van de vlakbij gelegen

Prinses Julianakerk aan de Vlielandsestraat. Eerst zou de Pniëlkerk plaats maken voor een appartementencomplex, toen kwam er een Indiaas centrum. Dat leidde tot spanningen met de buurt, de ramen werden regelmatig ingegooid. Daarna is de kerk versneld gesloopt. Er kon heel veel bij de Pniëlkerk. “Over het algemeen waren de Gereformeerde kerken in Scheveningen vooruitstrevender of - beter gezegd-iets minder behoudend dan de Hervormde gemeente. De twee kerken lagen bijna naast elkaar, maar waren totaal verschillend. Zo zaten er geen vrouwen in de kerkenraad van de Julianakerk terwijl dat bij de Pniëlkerk gebruikelijk was.” Toch verliep de samenvoeging prima. De kerkenraden gingen in elkaar op, tijdens de dienst werden elkaars liederen afgewisseld. “Bijna iedereen uit de Pniëlkerk verhuisde mee naar de Julianakerk. Die kleine groep, die het er niet mee eens was, ging voornamelijk naar de Bethelkerk (oorspronkelijk ook een Gereformeerde kerk). Vanuit de Julianakerk stapten enkelen over naar de Hervormde gemeente van de Oude Kerk van Scheveningen of de Bethlehemkerk aan de Laan van Meerdervoort (Gereformeerde Bond). “We hebben van de samenvoeging een mooi ritueel gemaakt, met ook de overdracht van ‘onze’ Statenbijbel. Een emotioneel moment.”

Beatmis, jongerensoos en griezeltochten'

Agnes Damen, oud-vrijwilliger bij de H. Martelaren van Gorcum

“Toen onze oudste dochter acht jaar was geworden gingen wij op zoek naar een katholieke kerk waar wij ons thuis zouden voelen. In mijn jonge jaren kende ik de kerk van de H. Martelaren van Gorcum van het jongerenkoor en de zogenaamde beatmissen. Men zong religieuze teksten op de melodie van populaire songs. Ook was er in de crypte een jongerensoos waar gedanst en gefeest werd, keurig tot twaalf uur. Als jong gezin sprak de gezinsviering, begeleid door een kinderkoor ons aan. Al gauw zat ik in het koorbestuurtje. Jaarlijks hoogtepunt was het koorweekend waarvan de griezeltochten jarenlang gespreksstof waren. Onze oudste, toen vijftien jaar, werd benoemd tot dirigent. Door het teruglopende aantal kerkgangers en minder beschikbare priesters werd van hogerhand besloten tot het sluiten van een aantal kerken in Den Haag. De Martelarenkerk was daar een van. De bisschop kwam in een plechtige viering de kerk 'ontheiligen': hij doofde de kaarsen die brandden op de wijdingsplaatsen van het kerkgebouw. Daarna werd het altaar leeggemaakt en de altijd brandende Godslamp gedoofd. Dit was voor veel mensen een emotioneel moment: ze waren er gedoopt, getrouwd, hadden

iemand uitgedragen. Veel tranen dus, er liggen toch stukjes van je ziel. Gelukkig is onze dochter nog getrouwd in onze vertrouwde parochiekerk.

De inventaris van de kerk werd zoveel mogelijk verkocht of gedoneerd. Zelfs een kerk in Suriname werd verblijd met een tabernakel. We verhuisden naar de kerk aan de Scheveningseweg, de Antonius Abt. Het kostte tijd om daar thuis te geraken. Ook de Scheveningers moesten eraan wennen dat er nu iedere zondag een ander koor zong. De ontheiligde kerken werden verkocht. De Martelarenkerk is nu eigendom van de gemeente en is verhuurd aan een Planet Jump, een speelplek met tientallen trampolines. Nee, we zijn er nog niet geweest, dat is toch best moeilijk.

De samengevoegde parochies hebben elk hun eigen sfeer. Daarnaast kerken er ook migrantengroepen in de verschillende kerken zoals Filipijnen in de Abt, Afrikanen, Portugezen en Antillianen in de Marthakerk en Spaanstaligen in de Agneskerk. Het ideale beeld van 'wij samen' is nog niet verwezenlijkt, maar wel uitwisseling van koren. Met Kerst werken bijvoorbeeld alle Scheveningse kerken samen aan een thema, zoals van licht bij de mensen brengen.”

H.H. Martelaren van Gorcumkerk - Planet Jump

Stadhoudersplantsoen 28 www.planetjump.nl

Eind 19e eeuw werd de chique wijk Duinoord gebouwd naar een plan met brede straten en plantsoenen. De herenhuizen beschikken over sierlijke elementen: erkers, daklijsten, glas-in-loodramen, balkons en dakkapellen. Het was een wijk voor de betere burgerij. Maar zelfs daar springt het gebouw op de hoek van de Banstraat en het Sweelinckplein in het oog. 'Sri Wedari' (Maleis voor 'tuin van de vorst') heeft iets sprookjesachtigs met zijn de torentjes en trapgevels. Het bijzondere gebouw leverde de jonge architect Nicolaas Molenaar in 1893 een eerste prijs op bij een architectuurwedstrijd. Hij kwam oorspronkelijk uit Sneek, en had zichzelf ontwikkeld van timmerman tot architect. Molenaar ontwierp ook kerken, en had goede contacten met de Jezuïetenorde, waarvoor hij veel opdrachten uitvoerde. Op de Parijse

wereldtentoonstelling van 1900 ontving zijn inzending over de kerkenbouw en de Duinoordhuizen de zilveren medaille.

In maart 1924 schreef de Maasbode over de nieuwe katholieke kerk die werd gepland langs de Cornelis de Wittlaan. Architect was Molenaar sr. Het priesterkoor kwam aan de kant van de Jacob de Graefflaan, gericht naar het Oosten en de pastorie kwam te liggen aan de Stadhouderslaan.

'In de kerk, welke ruimte zal bieden voor ongeveer 750 zitplaatsen, zal ook de Moeder Godskapel komen; verder is aan den transept-gevel een devotie-kapel ontworpen, welke met een hek van de kerk wordt afgescheiden, zoodat men, ook wanneer de kerk zelf gesloten is, daar het Allerheiligste zal kunnen bezoeken. De stijl, waarin de kerk zal worden gebouwd,

zou men een vrije opvatting van de Gothiek kunnen noemen.'

De eerste steen werd op 1 oktober 1924 gelegd en op 18 december 1925 kon de kerk plechtig worden ingezegend. De gebrandschilderde ramen van de graficus Lou Asperslagh (1893-1949) vormden een bijzonder artistiek onderdeel van het gebouw. De Maasbode scheef dat de nieuwe kerk een waardig Godshuis was *'waarin de versieringen met fijnen smaak en kunstzin waren gekozen'*. Molenaar, woonde dichtbij aan de Statenlaan 21 en zal de kerk tot aan zijn dood in 1930 vaak hebben bezocht.

Vader en zoon

Molenaar sr. leefde ascetisch en zeer gesloten, op 'angstigen afstand' van z'n collega's, zo schreef J.M. van Hardeveld in het architectenblad *Van bouwen en sieren'*. Zijn zoon, die in de sporen van zijn vader was gestapt, was echter een bon vivant. Althans, zo beschreef zijn vriend ir. J. Tillema hem in 1952 ter gelegenheid van diens zestigste verjaardag. *'Eenmaal gezeten tegenover deze robuuste figuur, eenmaal in de ban van deze ironisch fonkelende ogen in een markante kop, eenmaal gewonnen voor de korte humor van niet aflatende bon-mots, gevoelt men eerst goed wat deze man voor zijn omgeving, voor zijn vrienden, betekent. (...) Een man zonder pose, maar qua temperament een feestganger.'*

De samenwerking tussen de robuuste feestganger en zijn vader verliep wonderwel goed en na de dood van senior in 1930 ontroppte hij zich als een creatief en

veelgevraagd zelfstandig architect.

Wederopbouw

De eerste H.H. Martelaren van Gorcum kerk heeft minder dan 20 jaar bestaan. In 1943 moest het gebouw op last van de bezetter plaats maken voor de Atlantikwall. In de jaren vijftig werd de kerk herbouwd naar een ontwerp van Nic. Molenaar jr. In het nieuwe gebouw werden de bijzondere stukken ondergebracht die de pastoor voor de sloop had kunnen weghalen en op verschillende adressen had weten onder te brengen. Met de ondergang van de kerk was het parochiële leven uitgedoofd. Toen men na de oorlog in de huizen terugkeerde, verkeerde de hele wijk in een desolate toestand.

Eerst kreeg de parochie een gymnastieklokaal ter beschikking en vanaf 1948 een noodkerk bij de Houtrustbrug, waar 550 mensen plaats konden nemen. Het was een kerkje met een zekere intimiteit, waaraan men goede herinneringen bewaarde. Toch keek men uit naar de nieuwe kerk, met 740 zitplaatsen, een nieuw ontwerp van Molenaar jr., waarin men vertrouwde stukken uit de vooroorlogse kerk herkende. De kerk was weer in ere hersteld. Naar men zegt vonden in de grote kelder van de H.H. Martelaren van Gorcumkerk in de jaren tachtig en negentig grootschalige feesten plaats voor de jeugd uit de buurt. De architect heeft die functie van het gebouw niet meer mogen meemaken: Nicolaas Molenaar jr. overleed in 1973 op 81-jarige leeftijd.

Hernhutters Evangelische Broedergemeente

Chasséstraat 1 www.ebg-haaglanden.nl

Kerken hadden in de negentiende eeuw een sleutelrol in de sociale zorg. De Nederlands Hervormde kerk probeerde de drempelvrees voor het evangelisatiewerk weg te nemen in wijklokalen (zendings- of evangelisatielokalen). Daar vonden lezingen plaats, werden de zwakkeren geholpen door de diaconie en werd aan jongeren godsdienstles gegeven. In 1885 stichtte dominee Bryce de Haagse Hervormde wijkvereniging 'Uw Koninkrijk Kome'. Het gelijknamige wijkgebouw aan de Chasséstraat 1 dateert uit 1890 en sinds 1987 is de Evangelische Broedergemeente er gevestigd. Deze lokalen hadden een belangrijke rol in de opkomst van de verzuiling. Het evangelisatiewerk moest toegankelijk zijn en functioneel, schreef de Amsterdamse predikant Verheul "*Wat het adresboek is voor den handel, moet het wijkgebouw voor de*

geestelijke en maatschappelijke belangen der wijk zijn." In elke wijk werden in een lokaal geregeld evangelisatiediensten gehouden in de hoop dat de mensen dan tot de kerkgemeente zouden toetreden.

Een verwaarloosde groep waren mensen met psychische problemen. Voor psychische kwesties richtte men zich vaak tot een geestelijke, zoals de Haagse predikant dr. J.H. Gerretsen (1867-1923). De dag begon voor hem al om zes uur in de ochtend met studie, maar voor mensen in psychische nood nam hij alle tijd: 'Een collega komt Gerretsen tegen; al vroeg. Gerretsen is in gezelschap van zo'n gejaagden zenuwlijder. "Zóó vroeg al op weg naar je wijk?" vraagt de collega. Maar Gerretsen wijst op zijn begeleider: "Dat is mijn wijk!" zegt hij.' Hij kon goed omgaan met mensen in psychische nood.

Gerretsen had een ingewikkeld karakter: zijn sombere buien gingen gepaard aan een enorme werklust. Als theoloog was hij een vertegenwoordiger van de ethische richting: het geloof ging vooraf aan de Bijbelstudie. Het ging om de directe relatie tussen God en mens: de onderzoeker moest uitgaan van zijn eigen geloof in God. De kennis van het wezen van de godsdienst kan niet alleen worden verkregen langs wetenschappelijke weg. Gerretsen kon dat als geen ander: *‘De manier waarop hij zijn mening verwoordde, maakte altijd diepe indruk... hij sprak uit, wat wij allen altijd hadden gevoeld!’* Zo schreef predikant C.N. Voorhoeve, terugkijkend op hun studietijd in Utrecht. Gerretsen werd wel het middelpunt van een theologisch conflict Den Haag was volgens zijn vriend J.H. Gunning (1858-1940) een brandpunt van het kerkelijk individualisme: *‘Ieder doet wat hij wil en heeft desnoods met de anderen niet te maken’*. Het ging er om in welk hokje de nieuwe ethische theologie thuishoorde: bij het oude orthodoxe, of bij het moderne van de vernieuwers. Gerretsen zag geen tegenstelling: *‘Wij hebben noodig de diepte van de orthodoxie en de breedte van het modernisme’*. Voor veel gelovigen was het conflict aanleiding om de kerk niet meer te bezoeken. Gerretsen zelf zag het noodgedwongen prediken voor lege kerken als een middel tegen hoogmoed.

Doop prinses Juliana

Deze eigenzinnige theoloog mocht rekenen op warme belangstelling van het Koninklijk Huis. Hij werd benoemd tot waarnemend

hofpredikant, met als hoogtepunt de doop in 1909 van prinses Juliana.

De sobere dooppreek oogstte in brede kring veel lof, ook van de orthodoxen. Het jaar daarop kreeg Gerretsen een vaste aanstelling als hofpredikant. Het ging schijnbaar goed, maar psychisch droeg hij zware lasten met zich mee. Het Vaderland schreef in december 1916 15 december 1916:

‘Het N. Kerk Weekblad meldt, dat de hofprediker, Dr. J. H. Gerretsen, predikant bij de Nederlands Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage, Prof. Jelgersma in Leiden heeft geconsulteerd, die hem zwaar ziek vond, maar wel hoop had op herstel.’ Wat was er gebeurd?

De Grote Oorlog, die in 1914 uitbrak en waar Nederland buiten bleef, maakte op Gerretsen een diepe indruk. Veel theologen waren verbijsterd over de massale slachtingen die plaatsvonden. De oorlogvoerende partijen hadden hun kanonnen laten zegenen, opdat God aan hun zijde stond. Hoe was dit mogelijk in een wereld die door God was geschapen? Tijdens zijn zenuwziekte was Gerretsen bezig met de vraag of de mens verantwoordelijk was voor deze wereldbrand of de soevereine God. Hij vond geen andere oplossing dan het decretum horribile (huiveringwekkend besluit): bepaalde zielen zullen worden verworpen. Die conclusie kon hij niet aan. In 1923 bezweek Gerretsen na zeven jaar depressie, aan geestelijke en lichamelijke uitputting. De verbinder, die zich zo had ingezet voor de medemens, kon zijn eigen geestesziekte niet overwinnen.

‘De wonden van slavernij en racisme zitten heel diep’

Zr. Christine Welschen, dominee van de Evangelische Broeder Gemeente

Soms merkt Christine Welschen, dominee van de EBG met zo’n 400 Surinaams-Nederlandse leden, dat een gemeentelid het contact plotseling mijdt. Dan is er iets aan de hand. “Kortgeleden werd een puberdochter opgepakt en 7 uur lang vastgezet omdat ze lachgas zou hebben. Dat was niet waar, maar ze hebben haar gewoon vastgehouden vanwege haar uiterlijk. De moeder was boos op iedereen die wit is, dan hoeft zij mij ook even niet.”

Welschen, afkomstig uit Zwitserland en in Duitsland afgestudeerde theologe, vertelt liefdevol, genuanceerd en vooral leerzaam over de omgang met de gevolgen van kolonialisme, racisme en de generatiekloof in de Surinaamse geloofsgemeenschap. Over de zwijgzaamheid en de pijn in gezinnen, waar moeder cultureel gezien vaak maar één taal spreekt, die niet overeenkomt met de levenswereld van haar kinderen. “Surinaamse jongeren komen dan vast te zitten tussen de verwachtingen van school en die van hun moeder. En ze zijn dan boos en soms radicaal, ook vanwege het racisme wat zij veel te vaak meemaken. Daarbij komt dat Surinaamse

kinderen te snel en onterecht de stempel ‘ADHD’ of ‘autisme’ opgedrukt krijgen. Ik zeg dan ‘deze kinderen stotteren cultureel’. Denk maar aan tweetalige kinderen. Die hebben meer tijd nodig maar dan hebben ze ook twee moedertalen.”

De geloofsgemeenschap, nauw verwant aan protestantse stromingen en ook wel de Hernhutters of Moravische Broeders genoemd, telt wereldwijd zo’n 800 000 leden, waaronder acht EBG gemeentes in Nederland. Welschen is een van de twee vrouwelijke dominees. Zij heeft drie decennia geleden acht jaar in de Bijlmer gewerkt. “De bewoners daar waren voor de oorlog in eigen land gevlucht. In de Bijlmer moest je zelf overleven, zonder hulp van witte burens. Dat is een groot verschil met de vele hindoestanen in Den Haag. Die zijn vaak vrijwillig gekomen, op zoek naar maatschappelijke kansen. Zij hebben zich opgetrokken en aangepast aan hun witte burens, geleerd hoe het hoorde in Nederland.” Welschen is blij dat de opleiding binnen de EBG naast theologie ook gaat over transculturele psychologie en coaching. “Anders red je het niet. Bij veel Surinamers zitten de wonden van slavernij en racisme heel diep. Dat wil ik voelen en begrijpen.”

‘Verbind en ga met de tijd mee’

Dominee Jacob Korf, Grote Kerk

Met de hoge klokkentoren die hoog boven de daken uitsteekt, is de Grote Kerk een echte eye-catcher in de Haagse skyline. In de collecties van het Haagse Gemeentearchief zijn zeer oude archiefstukken van de Grote Kerk te vinden. Hoe kan een kerk zo lang blijven bestaan? Het antwoord: door te verbinden en met de tijd mee te gaan.

Dominee Jacob Korf: “Ik ben begonnen als predikant op het platteland van Groningen. En ik heb theologie gestudeerd in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw. Mijn beeld van geloven is tegenwoordig wel heel anders dan toen ik begon. Geloven is voor mij altijd een zaak van vertrouwen. God de Heer is de gangmaker van de menselijke beschavingsgeschiedenis, als stem van het geweten in mensen en tegenstem tegen alle andere inhumane ‘goden’ van deze wereld. Wie ben ik om het geloof af te vallen terwijl onze voorouders altijd met het geloof hebben geleefd en daarin houvast en uitzicht hebben gevonden. In 1993, kwam ik vanuit Rotterdam in Den Haag, eerst in de Duinzichtkerk en later de Abdijkerk. Sinds 2016 ben ik met emeritaat. Ik ga nog wel regelmatig voor in kerken.

De Grote Kerk is altijd een centrale kerk geweest in Den Haag. Op een gegeven moment had de Haagse Hervormde Gemeente wel 100.000 leden. In de jaren 60 liep het aantal snel terug. Toen is ook de Stichting Grote Kerk ontstaan. De huurders en bezoekers bepalen de agenda van de evenementen en wij zorgen voor een warm onthaal voor de 20.000 bezoekers per jaar.

De kerk zet in op ontmoeting. Je moet wel liefde voor de mens hebben. Zeker gesprekken met mensen met een andere geloofsovertuiging vind ik erg interessant. Een moslim vroeg mij waarom er op een heilige plaats bijvoorbeeld een bierfestival kan worden georganiseerd? Mijn antwoord aan hem: zakelijk, de Grote Kerk staat leeg. Per jaar moet er alleen al zo’n 300.000 euro opgehaald worden voor het onderhoud. Inhoudelijk: een bierfestival is een uiting van het leven. Bier is een menselijke uitvinding en laten we daarvan genieten als een hemelse gave.

Juist tijdens deze wereldwijde pandemie, komen er vaak vragen over zingeving en wat de rol is van het bestaan op aarde. Ik denk dat het geloof de juiste vragen stelt die mensen verder kan helpen.“

Grote of Sint-Jacobskerk

Rond de Grote Kerk 12 www.grote-kerk.nl wekelijks rondleidingen do - zo/13 en 15 uur

Dit kerkgebouw boezemt ontzag in als je binnenkomt. Misschien confronteert het hoge kerkplafond je met je eigen nietigheid. Vervolgens ontvouwt zich de grote ruimte voor je en doemen achterin de zuilen op die de twaalf apostelen van Christus voorstellen. De kerk is een boeiend spel van ruimte en licht, gefilterd door gebrandschilderde ramen. Hier worden de verhalen van de bijbel verteld: dit gebouw is de belichaming ervan. De geschiedenis van de Grote Kerk begon acht eeuwen geleden.

In het midden van de dertiende eeuw waren de Lage Landen rooms-katholiek. Dichtbij het Binnenhof werd een houten kapel gebouwd. Vanaf 1335 kwam er een klassieke kruiskerk die in duurzame steen werd uitgevoerd en werd uitgebreid. Naast het schip van de kerk, geïnspireerd op de Romaanse basiliek, werd in de 15e eeuw een zeshoekige toren

gebouwd. Het koor en het dwarschip bleven, terwijl ernaast aan beide zijden nieuwe dwarsschepen werden gebouwd, met kapellen en kappen die dwars op het middenschip staan. In 1455 werd het project afgerond. Er was een nieuw kerktype ontstaan: de Haagse Hallenkerk. De bouw werd gefinancierd door de welvarende burgerij die profiteerde van de handel en de economische groei. Na de bouw kreeg de toren een klokkenspel. De stichter van de Kerk, Gerrit van Assendelft (1420-1486) kreeg een kapel met familiegraf. Hij vervulde van 1443 tot 1486 vele bestuurlijke functies.

Politieke vergaderruimte

Iedere tijdperk heeft zijn sporen achtergelaten. In 1456 vond er het negende kapittel (een politieke top) plaats van de Orde van het Gulden Vlies. Als heer van de Nederlandse gewesten was hertog Filips de Goede van

Bourgondië (1396-1467) de voorzitter van de vergadering. Er kwamen politieke kwesties aan de orde en het gedrag van de Vliesridders werd besproken. Het Bourgondische rijk strekte zich uit van het graafschap Holland tot het koninkrijk Arragón. Ter herinnering werden de wapenborden van de 34 deelnemers aan de muren gehangen. Ze gingen verloren bij de brand in 1539 en zijn daarna vervangen door exemplaren, die zijn erkend als 'beschermd voorwerp' (Wet tot behoud van cultuurbezit). In 1566 onderging de kerk de Beeldenstorm. Protestanten vernielden het interieur van de katholieke kerken, waar ze eigen diensten wilden houden. De kerk werd hersteld voor de rooms-katholieke eredienst. De Reformatie was onverbiddeijk: vanaf 1574 werden er alleen protestantse erediensten gehouden.

Crime-scene

Het eigendom van de kerk ging na de Hervorming, toen het katholieke geloof werd uitgebannen, over naar het gemeentebestuur. De kerkmeesters kregen met een administratieve chaos te maken. Velen betaalden geen rechten voor de kerkgraven die zij door koop of vererving hadden verkregen. Kerkmeester Laurentius meldde in maart 1738 dat wanbetalers drie maanden de tijd kregen om te betalen: *"ofte anders na die tyd de onverboekte Graven en Kelders worden gehouden voor geabandonneert, en dezelve over zulks vervallen aen de Kerk, en ten profyte van dezelve werden verkogt."* Als er niet werd betaald, vervielen de graven aan de kerk.

Verbazingwekkend genoeg was deze kerk ooit een crime-scene. In augustus 1696 werd een knecht van de heer Bentinck in de kerk vermoord. Het schouwrapport spreekt over een grote wond tussen vierde en vijfde rib van onderen *"...daarna tussen de volgende dat is de derde en vierde tot in de borst doorgaande, weiders door het Diaphragma off Middelschot in de buijk even voor de Mild alwaar des zelffs Ader daar ze met die van het Net de Maag en andere omliggende deelen een Canaal uyt"*.

Is hier misschien sprake van een cold-case die al drie eeuwen wacht op een oplossing?

Huis van Oranje

De Grote Kerk is verbonden met het huis van Oranje: veel leden van de koninklijke familie werden er gedoopt. Koningin Wilhelmina, koningin Juliana en prinses Margriet zijn er getrouwd. Na de oorlog verminderde het kerkbezoek snel en in 1981 werd de kerkelijke functie beëindigd. Het gebouw is eigendom van de Protestantse gemeenschap, maar wordt beheerd door de Stichting Grote of Sint-Jacobskerk die het openstelt voor allerlei activiteiten en toeristisch bezoek. Er is een nieuw plan opgesteld om de exploitatie van de kerk, binnen gepaste grenzen, de komende jaren te kunnen waarborgen. De Grote Kerk staat er nog, trots en ongeschonden na een bewogen leven van acht eeuwen. Als je die geschiedenis wilt beleven, breng dan een bezoek aan dit schitterende gebouw.

Liberaal Joodse Gemeente Den Haag

Prinsessegracht 26 www.ljgdenhaag.nl

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw vestigden zich Sefardische en Asjkenazische Joden in Den Haag. De voorouders van Sefardische Joden leefden in Spanje en Portugal. De van origine Hoogduitse en Oost-Europese Joden worden Asjkenazische Joden genoemd. Wie waren zij, hoe voorzagen zij zich in hun levensonderhoud en hoe hebben zij hun geloof beleden?

In maart 1492 werden de Joden in Spanje per koninklijk decreet verdreven, velen vluchtten naar Portugal, Marokko of het oosten. Toen in 1580 Philips II ook koning van Portugal werd, volgde daar de uittocht. Veel Portugese Joden kwamen naar de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De meesten vestigden zich in Amsterdam, anderen in Den Haag en zij bleven Portugees spreken. De eerste Joodse Hagenaars waren middenstanders. De Sefardische Joden in Amsterdam hadden

zakelijke banden met het Haagse landsbestuur. Om hun contacten met het hof te verbeteren, verhuisden in de loop van de zeventiende eeuw enkele Sefardische families naar het Haagse Voorhout.

In de gegoede Sefardische gemeenschap in Noord-Europa vonden huwelijken plaats binnen het Sefardische netwerk. Als een Asjkenazische Jood in de 18de eeuw met een Sefardische Jood huwde, verloor de laatste het recht op het lidmaatschap van de Portugese gemeente. Huwelijken hadden ten doel te zorgen dat het geld binnen de familie bleef. Het sociale leven van de Sefardische Joden zal zich waarschijnlijk vooral hebben afgespeeld binnen de familie.

Waarschijnlijk hadden de meeste rijke Joodse families een huissynagoge. In 1698 werd bij het woonhuis van logementhouder Jacob Veiga aan de Bierkade een Portugese synagoge gesticht. Vijf jaar later verhuisde

hij met zijn huissynagoge en herberg naar de Wagenstraat en in 1708 naar de Casuariestraat. Een andere synagoge 'Honendal' werd in 1711 verplaatst naar het Lange Voorhout 50 en in 1715 naar het Lange Voorhout 60, vlak bij de Denneweg.

De gemeenteleden van Honendal lieten in 1725-1726 naar het ontwerp van de Franse bouwmeester Felix du Sart een fraaie synagoge aan de Prinsessegracht bouwen. Delen van de Heilige Arke van het Voorhout, zijn gebruikt voor de nieuwe ark in de synagoge aan de Prinsessegracht. Deze Hechal of Heilige Arke is daar nog steeds aanwezig. In 1743 besloten de Sefardische gemeenten Beth Jacob en Honendal aan de Prinsessegracht samen te gaan onder de naam Honendal. De Haagse Joden hadden in de zeventiende en achttiende-eeuws beperkte mogelijkheden voor hun levensonderhoud. Zij moesten zich beperken tot de 'negotie', de groot-, straat- en detailhandel, of tot de geldhandel. Als enige stad in de Republiek mochten in Den Haag Joden lid worden van het Sint-Nicolaasgilde of winkeliersgilde.

De Haagse bestuurders besloten op 9 augustus 1713 dat Joden alleen nog lid mochten worden van het Sint-Nicolaasgilde of van het oudkleerkopers- of Sint-Maartensgilde. Tot dit laatste gilde behoorden de verkopers van tweedehands kleding en meubelen. Net als de mogelijkheid voor Joden om lid te worden van het winkeliersgilde, was ook een lidmaatschap van het

oudkleerkopersgilde voor Joden een unicum voor de Republiek. Van dit gilde waren evenwel nauwelijks Sefardische Joden lid. Omstreeks 1670 woonde er ca. 60 Sefardische Joden in Den Haag. Omstreeks 1725 waren dit er ongeveer 400 en in 1789 120. In datzelfde jaar 1789 had Den Haag meer dan 1700 Asjkenazische inwoners. Pas met de Staatsregeling van 1798 werden de oude gilden ontbonden. De 1800 Joodse inwoners van Den Haag konden een andere beroepskeuze maken om hun brood te kunnen verdienen.

Beperkte rechten

Sefardische en Asjkenazische Joden hadden slechts beperkte rechten in Den Haag. Ze konden wel burger van de stad worden en bepaalde beroepen uitoefenen. Na 1750 nam het aantal Sefardische Joden in Den Haag sterk af en verarmde de gemeenschap. Van de 120 Haagse Sefardische Joden in 1789 behoorde een aantal tot de stedelijke elite. In 1813 kreeg Den Haag voor de eerste maal een gemeenteraad met vertegenwoordigers uit de Haagse burgerij. Uit het begin van de negentiende eeuw kennen we slechts één Joods gemeenteraadslid, de Sefardische rentenier Isaac (Henriques) de Castro. De 'vreemde Sefardische luyden' uit de zeventiende eeuw waren -150 jaar later - opgenomen in de stad en hun synagoge staat hier nog altijd aan de Prinsessegracht.

(Corien Claudemans)

‘Een enkeling moest wennen aan een vrouwelijke rabbijn’

Marianne van Praag, rabbijn van de Liberaal Joodse Gemeente

Het grootste deel van de Haagse Joden is tijdens de Tweede Wereldoorlog vermoord. De gemeenschap moest opnieuw beginnen. In 1968 werd Rabbijn Soetendorp geïnstalleerd als rabbijn van de Liberaal Joodse Gemeente (LJG) en kon het voormalige gebouw van de Portugees Joodse Gemeente aan de Prinsessegracht gekocht worden. Toen waren maar zo'n 50 á 60 families aan de LJG verbonden, het aantal is nu verdubbeld. Na Amsterdam is Den Haag de grootste van de acht Liberaal Joodse Gemeente van Nederland.

Van Praag: “Ik heb 40 jaar gevochten voor de positie van de vrouw. Ik ben van de eerste lichte vrouwen die afstudeerden aan het Levisson Instituut. Een enkeling moest wel wennen aan een vrouwelijke rabbijn maar draait het om wat en hoe iemand het werk doet. Het gaat om de intentie waarmee het gedaan wordt.

Bij de Liberaal Joodse Gemeente gaat het vooral om keuzes maken. We weten de regels waar we naar moeten leven maar het is een

individuele keuze en verantwoordelijkheid welke regels je naleeft en welke niet. Op vrijdag en zaterdag houden we diensten voor Sjabbat. Daarbij spreek ik ook over passages uit de Thora en interpreteer ik deze. Wat heb ik in het hier en nu aan deze passage en wat betekent het voor mij vandaag? Ik doe niet aan social media. Het lijkt steeds meer de beerput te worden van het internet. Antisemitisme is altijd al een hot item geweest. Ik ontmoet geen antisemitisme. Maar toch staat hier marechaussee om ons te bewaken en dat zegt al genoeg.”

“Wij organiseren ook rondleidingen voor klassen. Als je kinderen vraagt hoeveel Joden er in Nederland wonen denken ze vaak dat het er heel veel zijn. Dan zeg ik ‘denk eens aan je hele familie: ouders, broertjes, zusjes opa’s en oma’s, tantes, ooms, neefjes en nichtjes. En stel je dan voor dat opeens iedereen weg is, en alleen jij er nog bent.’ Dan zie je de kinderen schrikken. Dan kan ik vertellen dat dit bij mijn ouders zo is gegaan. En ik, als tweede generatie overlevende, draag daar de gevolgen en de pijn van mee. Zelfs mijn kinderen, als derde generatie, voelen die pijn.”

‘Aandacht en mededogen naar zowel jezelf als de ander’

Varamitra, medeoprichter Boeddhistisch Centrum Haaglanden en Femke Merckx, leider

Het Boeddhistisch Centrum Haaglanden (BCH) wil de leer van Boeddha vorm en inhoud geven in het dagelijks leven van de beoefenaren, in de Westerse werkelijkheid. “Het is een pragmatische manier om in de hectiek van alledag te kunnen blijven handelen vanuit aandacht en mededogen naar zowel jezelf als de ander”, aldus Theo Alkemade alias Varamitra. De beoefening van ethiek, wijsheid en meditatie staan centraal in het centrum. “Het boeddhisme heeft nooit een centraal leergezag gekend. Kijk, het boeddhisme in Sri Lanka heeft een andere uitingsvorm dan in Tibet, en dat is weer anders dan in China of Thailand. In China moeten monniken werken, in Sri Lanka juist niet. In Thailand is het boeddhisme gemengd met elementen uit de animistische cultuur en in China met het Taoïsme en het Confucianisme. In het Oosten heeft religie niet zo’n verzuild karakter. Alles wat werkt is goed. Daar is men vaak niet zo dogmatisch.” De organisatieadviseur, die als dertiger met een rugzak op pad ging, vond tijdens zijn jarenlange

spirituele reis zelfs sporen van boeddhisme afgebeeld op porseleinen flessen, in mooi Delfts Blauw. “De Grieken kwamen op hun handelsroute al vele boeddhisten tegen, net als Nederlanders in de Gouden Eeuw. Zo nieuw is het allemaal niet.”

De voortrekker van BCH heeft kortgeleden de leiding overgedragen aan enkele begeleiders, waaronder Femke Merckx. De gepromoveerde wetenschapsfilosoof en socioloog begon aanvankelijk met mediteren om werkdruk het hoofd te bieden. De boeddhistische benadering van ethiek en de boeddhistische filosofie resoneerden direct. Merckx: “Als wetenschapper probeer je grip te krijgen op de werkelijkheid, door de complexiteit te reduceren. Op allerlei vlakken hebben we daarmee de werkelijkheid naar onze hand gezet en is het leven beter geworden. Maar helaas heeft die vooruitgang ons ook veel ellende opgeleverd. Hoe me daartoe te verhouden is altijd een worsteling voor mij geweest. In het boeddhisme vond ik een antwoord. Daar draait het om de erkenning dat er uiteindelijk niets is om aan vast te houden. Als je daar echt tot in al je vezels van doordrongen bent, blijft er alleen nog mededogen over.”

Het Boeddhistisch Centrum Haaglanden

Uilebomen 55 www.bchaaglanden.nl

Het Boeddhistisch Centrum Haaglanden is gevestigd in een pand aan de Uilebomen. Het is een van de oude grachten van Den Haag die is erkend als een beschermd stadsgezicht. Het donkere water van de gracht stroomt tussen het Haagse centrum en de Rivierenbuurt. Het pand staat op een rustige plek, waar in het verre verleden een lagere school was gevestigd en dat daarna diende als het atelier van een Marokkaanse goudsmid. Dit deel van de binnenstad ligt wat verborgen en is daardoor afgeschermd van de drukte van het centrum. Het strak en zakelijk ingerichte pand is een uitstekende plaats voor het geven van onderwijs en het doen van meditatie.

Al in de zeventiende eeuw wordt melding gemaakt van de naam Uilebomen. De gracht is ontstaan door het graven van een verdedigingsgracht om Den Haag, dat niet beschikte

over verdedigingswerken. Na het Leids ontzet in 1574 verlieten de Spanjaarden Leiden en Den Haag. Het was de tijd van de Nederlandse Opstand (de “Tachtigjarige Oorlog”). Maurits van Oranje, prins van Oranje en graaf van Nassau (1567-1625) was stadhouder en legeraanvoerder van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Hij gaf de opdracht om rond Den Haag een verdedigingsgracht aan te leggen.

De gracht kreeg later de naam Zuid-Oost-Binnen- en Buitensingel, maar de naam Uilebomen bleef in gebruik bij de Haagse bevolking en werd in 1956 officieel. De Haagse schrijver F. Bordewijk schreef een krantecolumn over de naamgeving van de oude singels door gemeenten. ‘Mooi zijn ze voor het merendeel nog altijd geenszins, maar de verwarrende aanduidingen van noordwest, zuid, zuidoost, gepaard aan binnen- of

buitensingel verdwijnen, en de namen, te vinden op oude kaarten, worden zoveel mogelijk opnieuw toegepast: Om en Bij, Uilebomen.' De nieuwe namen kregen Bordewijks goedkeuring, want ze waren kort, je kon ze goed uitspreken en ze waren geworteld in de Haagse geschiedenis.

Kunstenaars

In dit deel van de stad hebben zich veel kunstenaars gevestigd. Zo woonde de kunstschilder Anton Mauve (1838-1888) aan de Zuid-Oost Buitensingel 198 (tegenwoordig Oranje Buitensingel). Mauve was een van de leidende figuren in de groep schilders die bekend staat als de 'Haagse School'. In 1881 ging Vincent van Gogh (1853-1890) drie weken lang bij hem in de leer. Het is bijzonder dat de jonge Vincent een deel van zijn vorming als schilder in deze buurt kreeg, maar het huis van Mauve is al lang geleden gesloopt.

Mauve en Van Gogh zijn de bekendste kunstenaars die met de geschiedenis van deze buurt zijn verbonden. Henk Sparreboom (1929-1991) is veel minder bekend en eigenlijk vergeten. Hij woonde in de hofjes aan de Uilebomen 45f, die al begin jaren zestig onbewoonbaar werden verklaard, voor een huur van 3,95 gulden per week. Zijn toneelwerk werd eind jaren zestig uitgevoerd door de Haagse Komodie. De schilderijen waar hij niet tevreden over was, gooide hij in de gracht. Sparreboom werd in 1966 geïnterviewd onder de kop 'De Shakespeare van de Uilebomen'. Hij werd gezien als lid van

de avant-garde van de Nederlandse toneelschrijvers. Die belofte is niet uitgekomen en zijn schilderijen zijn soms voor zeer betaalbare bedragen op veilingssites te vinden.

Toevluchtsoord

Uilebomen is van oudsher een toevluchtsoord voor grensgangers: mensen waarvoor de materie niet centraal staat en die de blik op de horizon hebben gericht. Het is een plaats waar zij in de luwte kunnen rebelleren tegen alles wat vanzelfsprekend lijkt. Aan die creativiteit levert het Boeddhistisch Centrum Haaglanden zijn eigen, bijzondere en vredelievende bijdrage.

Synagoge Wagenstraat - Mescidi Aksa moskee

Wagenstraat 103 www.hdvmescidiaksa.nl

In 1987 stond in de dagbladen een foto van de minaretten die in de Wagenstraat werden afgeleverd om voor de moskee te worden geplaatst. “Geen raket, maar top minaret”, schreef het Algemeen Dagblad ter verduidelijking. Het was een speciaal moment, want met deze minaretten werd de nieuwe functie van de voormalige synagoge bezegeld. Sinds 1979 fungeerde het gebouw al als Turkse moskee, maar de geschiedenis van het pand begint al ruim honderd jaar eerder.

De negentiende eeuw

In de negentiende eeuw bloeide de Joodse gemeenschap in Den Haag op, zoals bleek uit het groeiend aantal sjoelgangers, de mensen die een synagoge bezochten. Sjoel is een ander woord voor synagoge. In 1844 werd de Grote Synagoge aan de Wagenstraat 103 –

middenin de oude Joodse buurt van Den Haag – ingewijd als de hoofdsynagoge van 's-Gravenhage. Er kwam een Heilige Arke (in het Hebreeuws ‘aron hakoudesj’, de kast of nis waarin de vijf Thorarollen bewaard worden) die afkomstig was uit de afgebroken synagoge achter de Voldersgracht. Vanaf het begin van de vorige eeuw verhuisden veel Haagse Joden uit het centrum naar andere Haagse wijken, waar synagogen werden gesticht: Transvaal (Stellenboschstraat), in Scheveningen (Havenkade en Harstenhoekweg), in het Bezuïdenhout (3e van der Boschstraat en sedert 1938 in de 2e De Carpentierstraat) en in Duinoord (Obrechtstraat). In de Rivierenbuurt (Zaanstraat) stond een synagoge voor de Joden die hun wortels in Rusland, Polen en Hongarije hadden. Een deel van de geloofsgemeente in de Rivierenbuurt

splitste zich in 1936 af en richtte een sjoel op aan de Stille Veerkade 16.

De bezetting en vervolging

Er woonden begin 1940 in Den Haag ruim 17.000 Joden, waaronder veel Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk. De Haagse synagogen werden tijdens de bezetting vrijwel allemaal geplunderd en zwaar beschadigd of verwoest. Op 20 april 1941, de verjaardag van Adolf Hitler, pleegden NSB'ers een aanslag op de synagoge in de Wagenstraat. Er werden nazisymbolen en nazikreten op het gebouw gekalkt. Een klein deel van de Heilige Arke doorstond het vuur onbeschadigd. In de jaren 1942 tot 1944 werden ongeveer 14.000 Joden gedeporteerd naar de concentratie- en vernietigingskampen. Na de zomer van 1943 was de Grote Synagoge niet meer in gebruik als gebedshuis. De Duitse bezetter maakte van de synagoge aan de Wagenstraat een opslagplaats voor de meubels die waren weggehaald uit de huizen van gedeporteerde Joden. In de laatste oorlogsperiode kwam er een boksschool in het gebouw. Slechts enkele honderden Haagse Joden keerden na de Bevrijding terug. In onderduik overleefden ca. 2.000 Joden.

De kleine Joodse gemeenschap kon alleen de synagogen van de NIG aan de Wagenstraat en de synagoge aan de Harstenhoekweg 44 in Scheveningen herstellen en in gebruik nemen. In de synagoge aan de 2e De Carpentierstraat werd in 1959 bioscoop Du Midi gevestigd. In 1994 is dit gebouw gesloopt voor woningbouw. De synagoge aan de Wagenstraat bleek

een financiële last voor de kleine orthodox-Joodse Gemeente. De NIG verhuisde naar het Bezuidenhout en verkocht in 1976 de Grote Synagoge aan de Wagenstraat aan de gemeente Den Haag.

De gekraakte synagoge in de Wagenstraat Het gebouw werd na 1975 tijdelijk gebruikt als opslagplaats door de Bijenkorf. De Turkse gemeenschap in Den Haag zocht een geschikte plek voor hun moskee: de synagoge. De gemeente weigerde het pand eerst te verkopen. Op 27 juli 1979 is het gebouw gekraakt. “We bleven er veertig dagen slapen om een eventuele ontruiming te voorkomen. Pas toen de gemeente beloofde het gebouw te verkopen, gingen we naar huis. Zo werd de stichting van de eerste en nog steeds grootste Turkse moskee hier een feit,” aldus toenmalig voorzitter Mehmet Demir in 2004 bij het 25-jarig jubileum.

In de nieuwe moskee is nog steeds het Joodse verleden terug te zien. Aan de buitenkant domineren de stalen traditionele islamitische minaretten. De inrichting van het neoclassicistische gebouw is herkenbaar als synagoge, zoals de nu lege kast van de Heilige Arke, maar er zijn elementen toegevoegd om het islamitische gebed te faciliteren. De vestiging van een moskee in een synagoge is een weerspiegeling van de gevolgen van de oorlog en de naoorlogse migratie. Die bewogen geschiedenis wordt in de Mescidi Aksamoskee, nu midden in het Haagse Chinatown, niet weggewist maar gerespecteerd.

‘De onwetendheid over de islam stoort mij’

Mustafa Ünlü, politieagent en bestuurslid Mescidi Aksa moskee

“Als je het aan de oude mannen hier vraagt, heeft natuurlijk iedereen meegedaan aan de bezetting van de synagoge in 1978.” Mustafa Ünlü, een van de drie jonge bestuursleden van de Mescidi Aksa-moskee in de Wagenstraat, moet lachen. In onvervalst Haags vertelt de politieagent én bestuurder over de tijd dat Turkse moslims de leegstaande synagoge in het huidige Chinatown hebben gekraakt. Overigens netjes met medeweten van de toenmalige eigenaren, de Joodse Gemeente, die zelfs de stroom niet had afgesneden en het gebouw graag aan de Turkse groep wilde verkopen. “Onze vaders zijn over de muur geklommen en hebben vervolgens 40 dagen de wacht gehouden. Dat moest toen om het legaal te maken. De kraak was niet nodig geweest als de gemeente beter had meegewerkt. Maar ja, op het stadhuis moest men nog wennen aan andere religies in de stad.”

De nieuwe eigenaren, deel van de Diyanet-beweging van de Turkse overheid, gingen respectvol om met de Joodse erfenis. “We hebben hun spullen goed bewaard, en binnen kun je nog goed zien dat het ooit een synagoge was.”

Ünlü wijst op een paar verfsporen op de buitendeuren. “Ze hebben ons verteld dat de Duitsers hier hakenkruizen op hadden gekrast.”

De Mescidi Aksa moskee staat bekend voor haar openheid. Schoolklassen, toeristen, Joodse mensen op zoek naar herinneringen, iedereen is welkom. “We doen ons best om iets aan de vooroordelen over de islam te doen. Kijk, persoonlijk trek ik er mij niets van aan. Maar de negatieve lading over de islam komt voort uit onwetendheid, en dat stoort mij wel. Daarom nodigen we mensen uit.” Dat Ünlü ook lichtvoetig kan zijn over religieuze tradities, blijkt als hij vertelt dat mannen en vrouwen zeker gescheiden moeten blijven bidden want: “Hoe kun je je anders als man op Allah concentreren als er zo’n mooie vrouw voor jou knielt.”

Het negen leden tellend moskeebestuur heeft bewust enkele jaren geleden drie actieve jongeren gevraagd voor een functie in het bestuur. “De bestuurders zijn allemaal mannen uit de eerste generatie, dan wordt facebook en laptop toch echt een probleem. Ze leven nog een beetje in een andere tijd. Wij jongeren pakken dat toch anders aan, wel met respect voor onze ouderen.”

‘Ik kwam als dominee en dus niet als klant’

De Havenkerk – dominee Peter Strating

Vlakbij het Centrum, aan het Om en Bij, staat de Havenkerk. Dominee Peter Strating was de drijvende kracht achter deze kerk, die gevestigd is in een sobere maar functionele ruimte in een steegje tussen de voormalige diaconiehuusjes. Inmiddels is hij ook docent en onderzoeker aan de Theologische Universiteit te Kampen.

Strating wilde als student al iets bijzonders doen in de Schilderswijk. Hij woonde als aankomend theoloog in de buurt van de Poeldijksestraat, een prostitutiebuurt.

Hij trok zich het lot van de vele, vaak illegaal werkende vrouwen uit Brazilië, Afrika en Oost-Europa aan. “Ze vonden het fijn dat de pastoor langskwam. Maar natuurlijk leverde het ook soms rolverwarring op. Ik kwam als dominee en dus niet als klant.”

Strating’s engagement leidde tot oprichting van Stichting De Haven, een toevluchtsoord voor prostituées in nood. Ook op dit moment is De Haven druk, omdat vanwege corona veel vrouwen zonder inkomen moeten zien te overleven. Zijn voorbeeld voor de Havenkerk was een groep Amerikanen, die rond de eeuwwisseling in Amsterdam een nieuwe

kerk hadden gesticht. “Voor christelijke Amerikanen is Amsterdam toch een beetje het ‘Sodom en Gomorra’ van de nieuwe wereld. Maar ik dacht: als zij een kerk kunnen stichten in Amsterdam, dan kan ik dat ook in de Schilderswijk.”

Het bleek niet al te moeilijk voor een dominee om onder de vleugels van de Nederlands Gereformeerde Kerk een nieuwe kerk te stichten. “De predikant was er immers al.” De Havenkerk groeide in fases. “In de eerste jaren was de Havenkerk vooral een trefpunt van blanke buurtbewoners, die, mede als gevolg van de stadsvernieuwing, geïsoleerd waren geraakt. Daarna kwamen ook Surinamers en Antillianen.”

De Havenkerk probeert in de Schilderswijk ook in contact te komen met mensen van andere religies. Toch groeit de afstand, merkt ook ds. Strating. Hij constateert dat er van de interreligieuze dialoog in de stad, die enkele jaren geleden volop werd gevoerd, weinig over is. “Soms lijkt het erop alsof er in Den Haag de buurt- en maaltijdinitiatieven over elkaar heen buitelen. Maar in de praktijk is er in de rijkere wijken maar een beperkte groep sociaal meelevende mensen te vinden.”

De Havenkerk

Om en Bij 116 www.dehavenkerk.nl

De Brouwersgracht is een van oudsher drukke verbinding tussen het Haagse centrum en de Schilderswijk. Op het gelijknamige schilderij van de Haagse impressionist Floris Arntzenius (1864-1925) zien we het gewone Haagse volk rijen dik over de regenachtige gracht wandelen. Vermoedelijk lopen zij van en naar de markt op de Prinsengracht, want links staan de attributen van de marktkooplui gestald. De plaatsen waar het geloof wordt beleden ontstonden doorgaans langs verbindingswegen, op markten en bij verkeersknooppunten.

In dit deel van de stad vind je op het eerste gezicht geen kerken, maar de schijn bedriegt. Om de Havenkerk te bereiken moet je vanaf de Brouwersgracht het eerste steegje in van de hofjes aan het Om en Bij. Het gebouw is van buitenaf niet direct als kerk herkenbaar: er is geen klokkentoren en er zijn geen gebrandschilderde glazen. Het doet denken aan een

schuilkerk, maar is het niet. De geloofsgemeenschap is gevestigd in deze sobere ruimte tussen het Haagse centrum en de Schilderswijk in. In de ruimte staan de meest essentiële elementen die nodig zijn voor een kerkdienst: de kaarsen, een altaar, de Bijbel. In de Havenkerk staat het diaconale werk centraal: de hulp aan de sociaal zwakkeren

Schuilkerken

En er is een echte oude schuilkerk in de buurt. Geheel uit het zicht achter de Prinsengracht ligt de Barthkapel die je alleen via een smalle steeg aan de Brouwersgracht kunt bereiken. Deze vrijwel geheel aan het oog onttrokken schuilkerk hoorde bij het oude klooster van de Liefdezusters van de Heilige Carolus Borromeus, een rooms-katholieke zustercongregatie afkomstig uit Maastricht. De Barthkapel wordt tegenwoordig gebruikt als een spiritueel, cultureel en maatschappelijk centrum.

Vanwege de centrale ligging kun je de Havenkerk vanuit de Schilderswijk en het Statenviertel goed bereiken. De stadsvernieuwing in de jaren negentig heeft in de Schilderswijk geleid tot frisse huizenblokken van befaamde architecten, maar de hechte sociale structuur werd erdoor vernietigd. Veel laagbetaalde Schilderswijkers konden de veel hogere huren van de nieuwbouw in hun wijk niet opbrengen en pakten hun biezen. Ze vonden een betaalbare woning in naoorlogse wijken als Morgenstond, Moerwijk of Mariahoeve. Het uiterlijk en het karakter van de Schilderswijk zijn veranderd door de komst van migranten.

De kerkelijke armenzorg

De geschiedenis van de Nederlandse sociale zorg in Nederland wordt gekenmerkt door de kerkgemeenschappen, zoals de Nederlands-Gereformeerde (Nederlands-Hervormde) kerk. Elke hervormde kerkgemeenschap beschikte van begin af aan over een diaconie. De 19e-eeuwse hofjes van de diaconie aan het Om en Bij stammen uit de tijd dat industrialisering leidde tot economische groei, maar ook tot een grote kloof tussen rijk en arm. De hofjeswoningen aan het Om en Bij vallen tegenwoordig onder Haagwonen, maar ze vormen een monument voor het sociale werk van de Nederlands-Hervormde kerk.

De kerkelijke diaconie is nog steeds één van de belangrijkste organisaties van sociale zorg in de Hofstad. Al sinds 1640 krijgt de diaconie overheidssubsidie, omdat de giften van de

kerkgangers onvoldoende zijn om alle armen te kunnen steunen. In 1828 pleitte de advocaat-diaken mr. Abraham de Graaff (1799-1868) bij de brede kerkenraad voor extra steun door het stadsbestuur. Er kwam concurrentie, want het Genootschap van Weldadigheid werd opgericht. De dames-bestuurderessen van het Genootschap wilden behalve brandstoffen en levensmiddelen ook kleding en beddengoed verstrekken. Volgens De Graaff moest er één loket zijn waar de armen konden aankloppen. Het genootschap kwam er toch en het functioneerde goed, mede dankzij de royale giften van leden van het koninklijk huis. Bijna 600 huisgezinnen (samen 2863 personen) werden geholpen. De volgende winters waren erg mild en het genootschap verdween uit beeld. De kortstondige concurrentie van de damesbestuurderessen kwam in 1831 ten einde.

Een verbindende toekomst

In de Havenkerk ontmoeten mensen met sterk verschillende culturele en sociale achtergronden elkaar. Het is een kleine, maar hechte gemeenschap, die bestaat uit een mix van mensen uit de buurt en elders uit Den Haag. De plaats van de kerk, op de grens van het centrum en de Schilderswijk is belangrijk omdat daar veel mensen kunnen worden bereikt. Er wordt nauw samengewerkt met andere kerken en sociale organisaties in de omgeving. De regelmatige bijeenkomsten zijn een middel om de Haagse scheiding tussen het veen en het zand, tussen rijk en arm, om te zetten in een toekomst van onderlinge verbinding.

Sikhtempel Gurudwara Siri Guru Singh Sabha

1de van der Kunstraat 79-81 www.singhsabhadenhaag.com

De Britse reisauteur Sir John Foster Fraser (1868-1936) maakte in het begin van de twintigste eeuw een fietstocht door India. Eén van de hoogtepunten van die reis was zijn bezoek aan de Gouden Tempel van Amritsar.

“Voor ons lag een bassin, omgeven door witte marmeren paden. Op een wit marmeren boog, beeldhouwd en met donkere randen, wapperden twee oranje vaandels. Een pier van wit marmer stak uit in het midden van het bassin, en op een marmeren vloer stond de Grote Gouden Tempel - vierkant, sierlijk, met reliëf, met excentriek beitelwerk en slanke pilaren, dakranden met overhangend traliewerk, reeksen van lotusbloemen aan de torens, en alles van goud - puur, verblindend, glorieus goud - een oosterse hemel.” Voor westerlingen was dit Oosterse gebouw bijzonder indrukwekkend. Bij gebrek aan foto's moest de

auteur alle superlatieven uit de kast halen om deze ervaring aan de lezers over te brengen.

De reiziger Foster was een van de eerste westerlingen die zich interesseerden voor de diversiteit aan religieuze stromingen in India.

In de loop van de eeuw bezochten veel meer westerlingen de gurdwara Harmandir Sahib of Hari Mandir. De Gouden Tempel werd in de 16e eeuw gebouwd. Het gebouw werd door de Afghaanse indringer Ahmed Shah Abdali (1722-1772) zeven keer verwoest, voor de laatste keer in 1764. Abdali wordt gezien als de stichter van Afghanistan. Het was een tijd van grote instabiliteit in de regio, met vele oorlogen in het gebied. Om te overleven, moesten de Sikhs zich bekwamen in de krijgskunst: Gatka. Het is een vorm van stokvechten, met houten stokken die als zwaarden dienen.

De huidige Sri Harmandar Sahib dateert van 1764. Het grootste deel van de versiering van het heiligdom werd in de vroege jaren van de negentiende eeuw toegevoegd door Maharaja Ranjit Singh, die het heiligdom bovendien met koper liet vergulden. Vanwege dit opvallende kenmerk kent de hele wereld de Sri Harmandar Sahib als 'Gouden Tempel'. Het belangrijkste heiligdom van het sikh-geloof staat model voor vele andere Sikh tempels, die doorgaans minder uitbundig zijn versierd dan het origineel. De plaats, de verhoudingen en de gebruikte materialen van het heilige gebouw drukken de principes van de religieuze filosofie uit.

De vier toegangsdeuren symboliseren dat God overal, dus in alle vier windrichtingen woont, en van alle tijden is. Bijzonder is dat het heiligdom is georiënteerd op het westen, terwijl mandirs, moskeeën en vele kerken op het Oosten zijn gericht. De tempel is geïntegreerd in de omgeving en heeft de natuurlijke elementen in zich opgenomen.

Nederigheid als doel

Het zuivere water was de belangrijkste reden voor vestiging van de tempel op deze plaats, die op een laag punt in het landschap is gebouwd. Ook dat is een belangrijk verschil met de vaak hooggelegen locaties van andere plaatsen van aanbidding zoals de Acropolis in Griekenland. De ervaring van de schitterende reflecties van tempel in het stille water van de Amrit Sarovar veroorzaakt een gevoel van nederigheid. Het heiligdom is relatief zeer

klein ten opzichte van de uitgestrekte omgeving. Voor de Sikh is nederigheid de belangrijkste deugd en de architectuur drukt dit uit door de verhouding tussen de omgeving en de tempel.

Gewelfde tunnels

Zoet water wordt door middel van een aquaduct uit de Ravi rivier gehaald. Het bevat stoffen die beschermen tegen ziektekiemen en de vissoorten die in de vijver worden gehouden, consumeren algen en andere micro-organismen waardoor het water wordt gereinigd. Onder het heiligdom bevinden zich talrijke gewelfde tunnels, waarbij de binnenste aquaducten het laagst liggen. Dit netwerk zorgt voor een simpele en vrije doorstroming van het water. De druk van het water op de onderbouw wordt zo tot een minimum beperkt, waardoor de constructie aanzienlijk duurzamer wordt.

In de tweede helft van de twintigste eeuw groeide de interesse voor de Oosterse filosofie en cultuur in het westen sterk. Veel westerlingen kwamen zo ook in aanraking met het Sikh-geloof. Bovendien vestigden veel Sikhs zich in Westerse landen en groeiden de Sikh-geloofsgemeenschappen daar. In 2014 werd een begin gemaakt met de bouw van het Tempelpark Laakhaven. Voor de bouw werd een koepel gebruikt die in Amritsar is gemaakt en waardoor het licht in de gebedsruimte valt. Nu heeft Den Haag zijn "Gurdwara Sikh-tempel".

‘De droom van onze ouders die nu uitkomt’

Rajesh Ramnewash, initiatiefnemer van het grootste tempelcomplex in Nederland

Voor elke dag is er een andere God, die geëerd wordt. Het hindoeïsme kent veel richtingen. “Het is bij ons nog diverser dan in de christelijke kerk”, vertelt Rajesh Ramnewash, voorzitter van de stichting Hindoe Onderwijs. Het Sikhisme komt erbij als een op zichzelf staand geloof, niet op Suriname maar op India gericht. De Sikh Gurdwara (tempel) is net als de ASAN tempel klaar aan de Van der Kunstraat, die van de Hare Krishna beweging ernaast is in de planfase. Samen vormen zij het grootste tempelcomplex in Nederland. Oud-gemeenteraadslid en ‘trekker’ van het complex Ramnewash ziet de bouw als een ‘droom die uitkomt’, voor de 90.000 Hindoestanen en de 3500 Sikhs in de regio. “Onze ouders, die in de jaren ‘70 kwamen, brachten koffers vol dromen mee. Ze hebben zich stilletes aangepast aan Nederland, volop bezig met overleven. Ze richtten kleine tempels in bij winkelpanden, gymzalen of garages. Ikzelf heb kansen gehad en gepakt. Zo kunnen we nu binnen één generatie de dromen van onze ouders realiseren.” Dat lukte in de afgelopen 15 jaar. Naast het nieuwe tempelcomplex is

ook de orthodoxe sanatan dharm Dew mandir aan de Gaslaan vernieuwd. Andere stromingen volgden, zoals een schoolgebouw op het Alberdingk Thijmplein dat tot een imposante mandir werd gerenoveerd.

Ramnewash: “Er zijn verschillen, maar ook overeenkomsten tussen de stromingen. Sikhs denken vanuit de oerbron, vanuit Ek Onkaar (één God) en het Sikhisme is gebaseerd op de gelijkheid van alle mensen. ASAN baseert zich op de vier Veda’s, de heilige overleveringen in het Sanskriet die in de loop van eeuwen op schrift zijn gesteld.” De verschillen leiden niet tot onderlinge spanningen. “Ons verbindt de Zuid-Aziatische traditie, we zijn niet dogmatisch, toegankelijk en net als Nederlanders gericht op emancipatie via het onderwijs. ‘Giving back’ voor wat we mochten ontvangen staat centraal in onze levens.” Hij ervaart in de samenleving een spirituele herbeleving. “Velen zijn op zoek naar de diepere zin van tradities. Yoga is trendy net als mindfulness. Dat zijn in essentie intensieve vormen van bezinning om tot god te komen. In veel tuinen zie je Boeddha-beelden. In ons geloof is Boeddha een reïncarnatie van de hindoeïstische god Vishnu.”

Thuis in het archief: Ook uw verhaal telt!

De serie 'Geloven in verandering' maakt deel uit van de collectie van het Haags Gemeentearchief (HGA). Op dit moment is het HGA vooral op zoek naar verhalen en archieven vanaf de jaren 60, toen Den Haag begon te veranderen in een zeer diverse stad.

De ervaringen van Hagenaars uit alle wijken en buurten die de veranderingen hebben meegemaakt, zijn belangrijk om de geschiedenis van de stad goed te documenteren.

'Thuis in het archief' is een uitnodiging aan alle Haagse burgers om uw herinneringen te komen delen. Bijzondere brieven, notities, foto's, verhalen, films of vergaderstukken zijn belangrijke informatiebronnen.

Daarbij komen we ook graag in contact met inwoners met een migratieachtergrond, personen die betrokken waren of zijn bij

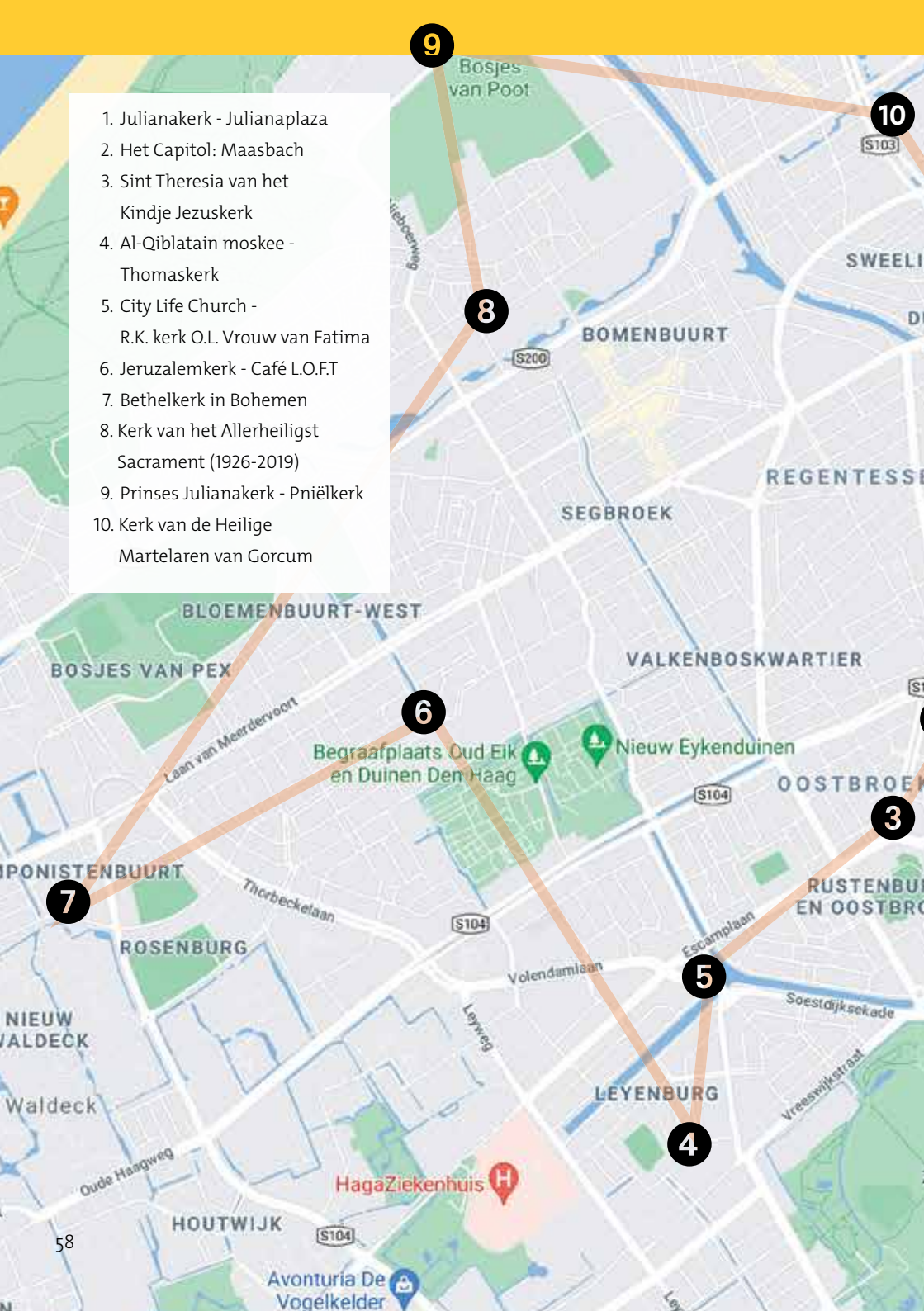
LHBTIQ+-emancipatie en burgers met een beperking die actief zijn in de stad. Waarom? Omdat het archief de plek is waar verschillende levens en ervaringen bij elkaar komen. Het is de plek waar de collectieve stadsgeschiedenis wordt vastgelegd. En waar iedereen welkom is om in het verleden te speuren of juist eigen herinneringen te delen. Door uw archief en uw herinneringen bij ons onder te brengen, zorgt u ervoor dat het goed en veilig wordt bewaard, maar ook dat het altijd vindbaar en beschikbaar blijft voor een breed publiek. Voor kinderen op zoek naar de familiegeschiedenis, maar ook voor historici, schrijvers of documentairemakers

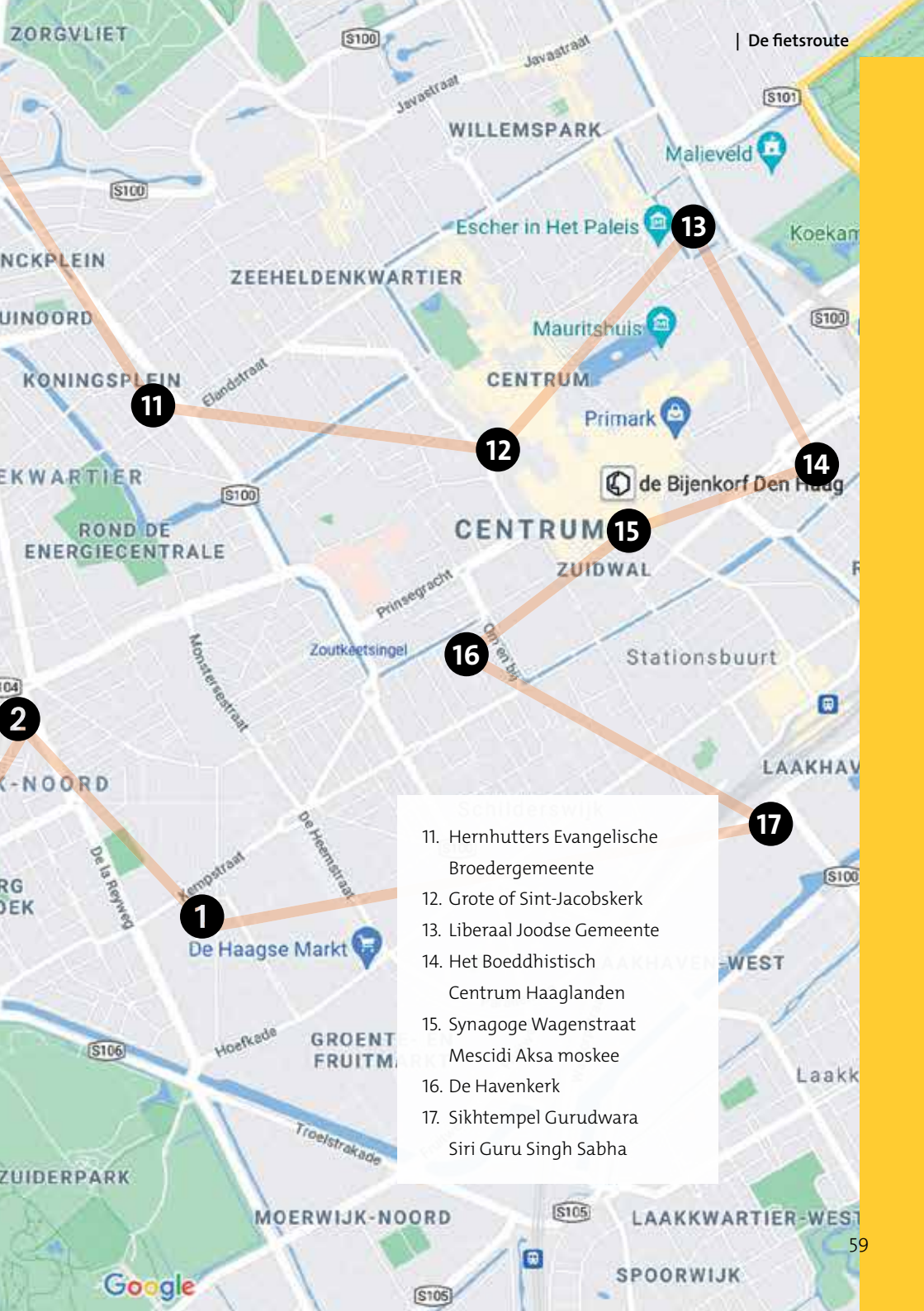
Contact

Wilt u uw verhaal delen?

Neem dan contact op met Samantha van As, senior archiefmedewerker, via 06 50 053 234 of samantha.vanas@denhaag.nl

1. Julianakerk - Julianaplaza
2. Het Capitol: Maasbach
3. Sint Theresia van het Kindje Jezuskerk
4. Al-Qiblatain moskee - Thomaskerk
5. City Life Church - R.K. kerk O.L. Vrouw van Fatima
6. Jeruzalemkerk - Café L.O.F.T
7. Bethelkerk in Bohemen
8. Kerk van het Allerheiligst Sacrament (1926-2019)
9. Prinses Julianakerk - Pniëlkerk
10. Kerk van de Heilige Martelaren van Gorcum

11. Hernhutters Evangelische Broedergemeente
12. Grote of Sint-Jacobskerk
13. Liberaal Joodse Gemeente
14. Het Boeddhistisch Centrum Haaglanden
15. Synagoge Wagenstraat
Mescidi Aksa moskee
16. De Havenkerk
17. Sikhtempel Gurudwara
Siri Guru Singh Sabha

Den Haag

Haags Gemeentearchief

Spui 70

2511 BT Den Haag

(070) 353 70 13

www.haagsgemeentearchief.nl